

PHŒNIX

Bulletin uitgegeven door het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap

EX ORIENTE LUX

39.2 – 1993

ISSN 0031-8329

LEIDEN
1993

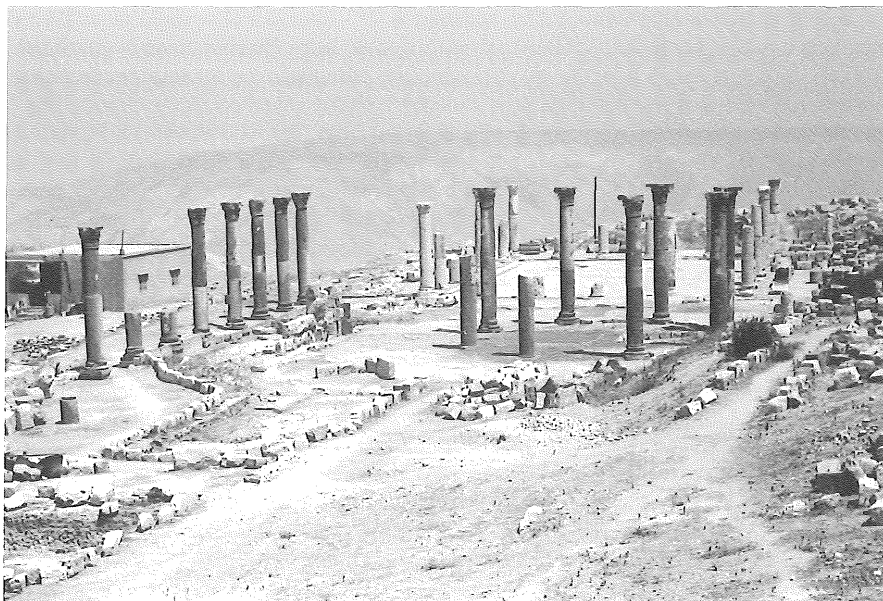
Contactadressen van de afdelingen van „Ex Oriente Lux”

AMERSFOORT	Mevr. D.A.M. Hendriks-Hoek, Borgesiuslaan, 45 3818 JV Amersfoort
AMSTERDAM	Mevr. Drs. F.A. Tjerckstra, Oude Turfmarkt 129, 1012 GC Amsterdam
APELDOORN	Prof. dr. H.G.L. Peels, Schopenhauerstraat 209, 7323 LZ Apeldoorn
ARNHEM	Mevr. M.M. Bos-Leblanc, Utrechtseweg 292, 6812 AR Arnhem
DORDRECHT	Mevr. I.B.J. Willems-Groenendaal, Pr. Julianaweg 20, 3314 KT Doordrecht
EINDHOVEN	H.J. Prins, St. Claralaan 24, 5654 AT Eindhoven
's-GRAVENHAGE	Mevr. J.M. de Munck, De Sav. Lohmannlaan 21, 2566 AG 's-Gravenhage
GRONINGEN	Mevr. G.J.C. Labuschagne, Blekenweg 35, 9753 JM Haren
HAARLEM	Mevr. B.H. v.d. Ree-Gregorius, Orionweg 123, 2024 TC Haarlem
's-HERTOGENBOSCH	Drs. J. Croonen, v.d. Does de Willeboissingel 10, 5211 CA 's-Hertogenbosch
HOORN	Drs. G.M. Kelder, L. de Coligny laan 8, 1623 MD Hoorn
KAMPEN-ZWOLLE	Prof. drs. G. Kwakkel, Dravik 23, 8265 EW Kampen
LEIDEN	Dr W.H. van Soldt, Assyriologisch Instituut, P.B. 9515, 2300 RA Leiden
MAASTRICHT	Drs. P.J.I. Flaton, Observantenweg 17, 6212 EN Maastricht
NIJMEGEN	Drs. S.F. van der Kooi, Prof. v.d. Veldenstr. 29, 6524 PN Nijmegen
ROTTERDAM	F. van Koppen, Zestienhovensekade 65, 3043 KJ Rotterdam
TWENTE	Mevr. Drs. M.Ch. Leeuwenburg-Brugge, Van der Von- delstraat 5, 7471 XV Goor
UTRECHT	Dr. K.J.H. Vriezen, 't Zand 5, 3451 GP Vleuten
ZUTPHEN	Mevr. I.M. Rebergen, Oude Wand 49, 7201 LK Zut- phen
BELGIË	Prof. dr. L. de Meyer, Seminarie voor Spijkerschrift- filologie, St. Pietersplein 6, Gent

Algemeen Secretariaat: Ex Oriente Lux, Postbus 9515, 2300 RA Leiden, tel. 071-272016 (alleen dinsdagochtend), postgiro 229501.

Bulletin uitgegeven door het Voorzatisch-Egyptisch Genootschap

EX ORIENTE LUX

Overzichtsfoto van Areaal I in Umm Qēs (Gadara) in Jordanië, zie het artikel van K.J.H. VRIEZEN in dit nummer.

INHOUD

Personalia et Facta Orientalia	54
De Kikkuli-trainingsmethode voor paarden: de Kikkuli-tekst in de praktijk	A. NYLAND 57
De arme man van Nippur.....	M. HARTGERS, R. JAS, J. LEMMER, S. SCHEPEL 66
Tell Hammām al Turkmān aan de Balih in Noord-Syrië	D.J.W. MEIJER 73
Urusalim en Jebus	M. STEINER 84
Umm Qēs (ant. Gadara) in Jordanië. De kerken in Areaal I ...	K.J.H. VRIEZEN 92
De tombe van de sjeik van Qasr Ibrim	H. BARNARD 109
Boekennieuws	117

PHENIX

is een bulletin van het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap „Ex Oriente Lux” en wordt driemaal per jaar in opdracht van het Bestuur uitgegeven. Het staat onder redactie van M. L. FOLMER, C.H.J. DE GEUS, Th. P.J. VAN DEN HOUT, A. A. LOOSE, W. H. VAN SOLDT (eindredacteur) en L. M. J. ZONHOVEN.

De contributie voor het Genootschap bedraagt fl. 45,— per jaar (1 april-31 maart), voor jeugdleden tot 25 jaar fl. 22,50. Hiervoor ontvangen de leden Phoenix en de Nieuwsbrief, worden zij uitgenodigd voor de door plaatselijke afdelingen te organiseren lezingen, kunnen zij zich tegen gereduceerde prijs abonneren op het „Jaarbericht Ex Oriente Lux” en de serie „Mededelingen en Verhandelingen van het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap Ex Oriente Lux”, en kunnen zij gebruik maken van de bibliotheek van het Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten te Leiden. Het Genootschap heeft plaatselijke afdelingen in Amersfoort, Amsterdam, Apeldoorn, Arnhem, Dordrecht, Eindhoven, Enschede (Twente), 's-Gravenhage, Groningen, Haarlem, 's-Hertogenbosch, Hoom, Kampen-Zwolle, Leiden, Maastricht, Nijmegen, Rotterdam, Utrecht en Zutphen.

Het secretariaat van het Genootschap is gevestigd: Witte Singel 24 (gebouw 1173, 1ste étage) te Leiden; de secretaresse is als regel dinsdagochtend aanwezig: tel. 071-272016. *Postadres*: Ex oriente Lux, Postbus 9515, 2300 RA Leiden. Bank: Amro Leiden, rek. n°. 45.18.09.009, Postgiro 229501, tevens adres van de redactie van Phoenix. Redactie Jaarbericht Ex Oriente Lux: Prof. dr. M. HEERMA VAN VOSS (egyptologie), Dr. G. VAN DRIEL (archeologie van Voor-Azië), Prof. dr. K. R. VEENHOF (semitische filologie en geschiedenis van het Oude Nabije Oosten; redactiesecretaris).

Het dagelijks bestuur van het Genootschap is als volgt samengesteld: Prof. dr. M. HEERMA VAN VOSS, voorz.; Prof. dr. M. STOL, secr.; Drs. L. M. J. ZONHOVEN, namens redactie *Phoenix*; Drs. G.H. DE KNEGT, penningm.; Prof. dr. A. VAN DER KOIJ, contact met afdelingen; Dr. D. J. W. MEIJER; Dr. J. DE ROOS, lezingenprogramma; Prof. dr. K. R. VEENHOF, redactie publ. In het Algemeen Bestuur hebben voorts zitting: Prof. dr. L. DE MEYER (Gent), Dr. C. H. J. DE GEUS (Groningen), Mevr. G. PIKET (Den Haag), Mevr. Drs. E. DE RANITZ-LABOUCHERE (Den Haag), Prof. dr. J. QUAEGBEUR (Leuven), Prof. dr. H. D. SCHNEIDER (Leiden).

Prof. dr. L. DE MEYER, Seminarie voor Spijkerschriftfilologie, St. Pietersplein 6, B-9000 Gent, België, is secretaris van de Belgische afdeling van Ex Oriente Lux, die lezingen in Brussel, Gent en Leuven organiseert.

PERSONALIA ET FACTA ORIENTALIA

Op 25 september aanvaardde Prof. T. MURAOKA het ambt van hoogleraar in de Hebreeuwse taal- en letterkunde, de Israëlitische oudheden en het Ugaritisch aan de Faculteit der Letteren van de Rijksuniversiteit te Leiden met het uitspreken van de rede *Hebraïstiek in de laatste zeven decennia*.

Prof. MURAOKA is zeer vertrouwd met deze materie want van 1986 tot en met 1991 heeft hij zich beziggehouden met de engelse vertaling en een compleet herziene editie van de in 1923 verschenen vermaarde en alom gerespecteerde grammatica van het Klassiek Herbreeuws door de Fransman P. JOÛON. Deze herziene editie is in 1992 verschenen bij het Pauselijk Bijbelinstituut in Rome.

Sedert het verschijnen van de grammatica van JOÛON in 1923 is onze kennis van het Klassiek Herbreeuws op vele punten sterk gewijzigd. In het jaar 1929, enige jaren na

het verschijnen van JOÜONS *pièce de résistance* werden de eerste ontdekkingen op het terrein van het Ugaritisch gedaan, een aan het Hebreeuws nauw verwante taal die een belangrijke bijdrage zou gaan leveren aan tal van tot dan toe onopgeloste raadselen uit de grammatica van het Klassiek Hebreeuws. In zijn rede gaat Prof. MURAOKA in vogelvlucht in op de bijdrage van diverse belangrijke vondsten voor de Hebraïstiek. Hierbij heeft het Ugaritisch weliswaar een zeer belangrijke, doch niet de enige, rol gespeeld. Zo komen onder meer ook de beroemde, in 1947 ontdekte, Dode-Zee rollen aan de orde in het overzicht.

In memoriam J.H. HOSPERS

Op 3 mei 1993 overleed voor velen heel plotseling Prof. dr. J.H. Hospers. Hans Hospers werd op 05-02-'21 geboren en was van 1948 tot maart 1986 hoogleraar Semitistiek in Groningen. Toen Hospers in 1948 aantrad stond hij voor de opgave om de leerstoel, die in 1936 na het vertrek van Joh. de Groot naar Utrecht was opgeheven, geheel nieuw op poten te zetten. Wel bestond in Groningen nog de Semitische Werkkamer, die al in 1926 gesticht was door F.M.Th. de Liagre Boehl. In Groningen wordt 1926 nog altijd beschouwd als de oprichtingsdatum van het latere Instituut voor Semitistiek en Archaeologie van het Nabije Oosten (inmiddels herdoopt in: Vakgroep voor Talen en Culturen van het Midden Oosten).

In die eerste jaren heeft Hospers met een uiterst gebrekkige outillage de Semitistiek in Groningen weer opgebouwd. Hospers was voor alles een buitengewoon begaafd en geliefd docent. Bijna iedereen die ooit zijn colleges volgde – en dat waren door alle jaren heen ruim duizend studenten – denkt daar nog steeds met grote waardering aan terug. Hij wist zijn studenten echt enthousiast te maken en had daarboven de zeldzame eigenschap dat hij, welke stommiteit er ook begaan werd, de student steeds in zijn waarde liet. Uit de vele reacties op zijn overlijden die mij bereikten komt dit steeds weer naar voren als de eigenschap die men het eerst van hem herinnert.

Hans Hospers hechtte aan de benaming „Semitistiek”. Hij was ook een echte all-round Semitist. Oorspronkelijk begonnen als Arabist (hij was ook nog een tijdje lector Arabisch aan de Utrechtse „oliefaculteit”) werd later het Hebreeuws zijn voornaamste taak. Maar ook het Akkadisch, het Aramees en Syrisch en zelfs Ethiopisch en Ugaritisch: hij heeft het zeker in die beginjaren allemaal gedoceerd. Daarbij bleef zijn hoofdlijnde de Semitische Comparatistiek met daarnaast de Epigrafiek.

In de vijftiger jaren had Hospers nog maar 1 assistent. Vanaf 1960 kwamen daar gelukkig medewerkers bij. Het instituut groeide tot een staf van 7 mensen en ook het aantal hoofdvakstudenten nam toe. In al die jaren bleef Hospers het middelpunt van het Instituut. Hij was er altijd en zijn deur stond altijd open. Wetenschappelijk gesproken heeft hij met zijn typisch Semitistische aanpak alle onderdelen van het vak ook bij elkaar weten te houden. Tegen alle middelpunt vliedende krachten in.

In de beginjaren heeft Hospers ook nog wel activiteiten ontplooid binnen Ex Oriente Lux. Vooral met zijn zeer goede vriend dr B.A. van Proosdij. Tot op het laatst bleef hij een trouw bezoeker aan de plaatselijke lezingen in Groningen. Ook kwam hij trouw op de jaarvergaderingen en landdagen. De Nederlandse Oriëntalistiek heeft een zeer beminlijk mens, een buitengewoon geliefde leraar en een bescheiden werker verloren.

Promotie J. VAN DIJK

Op 22 april 1993 promoveerde te Groningen dr J. van Dijk op het proefschrift *The New Kingdom Necropolis of Memphis*. Promotores waren Prof. dr. H. te Velde en Prof. dr. G.T. Martin (London).

Dit in eigen beheer uitgegeven proefschrift is een studie over een aantal historische en ikonografische problemen die samenhangen met de opgravingen van de necropool van de oude Egyptische hoofdstad Memphis bij het huidige dorpje Saqqâra. Hier doet het Leidse RMO al sedert 1975 mee aan opgravingen, samen met de Egypt Exploration Society (London). Van Dijk maakt al sedert 1981 jaarlijks deel uit van de staf van deze opgravingen. Zijn adres is: dr J. van Dijk, TCMO, Oude Boteringstraat 23, 9712 GC, Groningen.

Symposium „The world of the Coffin Texts”

Van 17-19 december 1992 vond een symposium plaats ter gelegenheid van de honderste geboortedag van prof. Adriaan de Buck, de eerste hoogleraar Egyptologie bij de Universiteit van Leiden. Zijn naam is onverbrekkelijk verbonden aan de monumentale uitgave van de Egyptische Coffin Texts. Dit zijn teksten die de dode behulpzaam waren in het onbekende hiernamaals en die daarom voor gebruik door de overledene geschreven waren op de binnenzijden van kisten uit de tijd van het Midden-rijk, dat duurde van ongeveer 2050-1800 v. Chr. Ondanks de enorme hoeveelheid teksten, die na uitgebreide voorbereiding uiteindelijk in monnikenarbeid uitgeschreven moesten worden, kwam het zevende en laatste deel nog voor zijn dood in 1959 gereed. Al in 1935 was het eerste deel verschenen. Sindsdien is de belangstelling voor deze teksten altijd levend gebleven binnen de Leidse Egyptologie.

Het was dan ook vanzelfsprekend de Coffin Texts tot thema van het symposium te maken, na een inleidende voordracht over de persoon van de Buck en zijn wetenschappelijk werk door zijn oud-leerling Prof. M. Heerma van Voss. Niet alleen waren er geleerden van naam uit het buitenland uitgenodigd te spreken over het onderwerp, ook was er nog ruime belangstelling uit het buitenland voor het passief bijwonen van het symposium. Samen met de Nederlandse deelnemers ongeveer honderd personen.

Een deel van de lezingen was gewijd aan werk aan woordenboeken en grammatica van de teksten en aan de publicatie van nieuw tekstmateriaal dat sindsdien opgedoken is. Zo demonstreerde o.a. de hoogleraar Egyptologie uit Tübingen, Prof. Schenkel, hoe belangrijk het zorgvuldig letten op spellingen kan zijn voor een beter inzicht in de teksttraditie. Veel discussie lokten de lezingen van Prof. Vernus over de bepalingen van de ouderdom van een tekstcompositie en van H. Willems over een nieuwe interpretatie van een bekende serie spreuken uit. Een zeer imponerende voordracht was afkomstig van prof. Assmann uit Heidelberg, die helder demonstreerde hoe een spreuk door zorgvuldige lezing zijn plaats kreeg en te verbinden viel met de ermee samenhangende handelingen. Sommige lezingen hielden zich met meer algemene problemen bezig, andere spitsten zich toe op een klein onderdeel.

Ondanks de grote duisterheid van de teksten bestond er onder de deelnemers toch veel voldoening over de mogelijkheid gedachten over de Coffin Texts uit te wisselen in openbare en persoonlijke discussie, en werd het ontspannen karakter van de samenkomst tijdens de eindreceptie nog eens benadrukt.

DE KIKKULI-TRAININGSMETHODE VOOR PAARDEN:

DE KIKKULI-TEKST IN DE PRAKTIJK

ANN NYLAND

[intermezzo's van H.C.G. KEMPER]

Inleiding

Een gedetailleerde tekst over training van paarden uit de veertiende eeuw voor Chr. speelde een belangrijke rol in de ontwikkeling van het machtige Hettitische rijk in het Oude Nabije Oosten. Voordien waren de Hettieten nog niet helemaal vertrouwd met het gebruik van paarden voor oorlogsdoeleinden, maar tijdens de regering van Šuppiluliuma verkregen de Hettieten grote aantallen Arabische paarden en trokken als hippische expert Kikkuli, een man uit Mitanni aan. De Mitanniërs waren in de Bronstijd wijd en zijd beroemd om hun trainingsmethoden met paarden en met behulp van de door Kikkuli uitgewerkte training brachten de Hettieten en hun oorlogspaarden een rijk tot stand dat zich uitstreckte over grote delen van wat we nu Turkije, Libanon, Syrië en Noord-Irak noemen.

Kikkuli legde zijn trainingsschema vast in een tekst die in 4 tabletten overgeleverd is en die we de “Kikkuli-tekst” noemen. Tot onze verassing blijkt, dat Kikkuli's trainingsprogramma gebruik maakte van interval-trainingsmethoden, die zogenaamd “uitgevonden” zijn in de tweede helft van deze eeuw! De Kikkuli-methode hield het gebruik van moderne sportmedische methoden en technieken in zoals het principe van de overbelasting, maximale belasting, interval-training, zwemtraining en bloeddoping en werd toegepast op paarden met een groot percentage langzaam samentrekkende spiervezels. Een perfect trainingssysteem voor lange-afstandspaarden ontwikkeld 3300 jaar geleden zonder wetenschappelijke onderbouwing!

[Intermezzo 1: Trainingsprincipe en interval-trainingsmethode

In de sportgeneeskunde gaat men er vanuit, dat door systematische en herhaalde belasting alleen lange termijn (-training) aanpassingen optreden wanneer de belasting langzamerhand steeds zwaarder, langer en vaker wordt opgelegd, het zgn. overbelastingsprincipe. De overbelasting kan in de richting van een verhoging van de loopsnelheid (= intensiteit) of in de richting van een verhoging van de loopafstand (= duur) zijn. Daarbij kan dit uitgevoerd worden als een continu duurtraining (= lang achter elkaar met een betrekkelijke lage snelheid) of als een interval duurtraining d.w.z. met een herhaalde hoge snelheid over relatief korte afstanden afgewisseld met actieve herstelperiodes

(waarin de paarden uitdraven). Deze interval training is weliswaar intensiever, maar kost minder tijd. Bovendien wordt het grotere trainingseffekt op het hart verklaard uit het grotere slagvolume dat het hart heeft tijdens de actieve herstelperiode tussen de intervallen in.]

Het Kikkuli-experiment

Hoewel de Kikkuli-tekst twee keer, in 1938 en in 1960, vertaald werd, bezat geen van beide vertalers kennis van paarden, waardoor specialistische termen niet begrepen werden. Zelfs een zo elementair begrip als het laten zwemmen van paarden werd weergegeven met het gooien van een emmer water over een paard om het te doen schrikken, zodat het zou gaan rillen en afvallen! En dit terwijl de paarden achteraf extra voer kregen. Een andere vertaler vatte het op als het meenemen van een paard naar een rivier en het daar onderdompelen van zijn hoofd om ze te wennen aan het oversteken van rivieren.

Met een nieuwe vertaling en mijn ervaring als ruiter en wedstrijdtrainer van paarden, die speciaal getraind worden op uithoudingsvermogen, besloot ik de 214 trainingsdagen neergelegd in de Kikkuli-tekst na te bootsen. Op 22 juni 1991 startte de nabootsing van de Kikkuli-tekst met 10 Arabische volbloeden. Het trainingschema en voedingsprogramma werden strikt gevolgd.

De Kikkuli-trainingsmethode is gebaseerd op interval-training en stelt paarden in staat tegelijkertijd gezond te blijven en bovendien uitermate fit te worden. De interval-training gaat uit van het verhogen en verlagen van de hartslag, terwijl de konventionele methode van continue duurtraining de paarden op hetzelfde hartslagnivo houdt. Olympische atleten maken van die konventionele training geen gebruik meer. Het is opvallend, dat in de afgelopen 25 jaar wedstrijdtijden bij mensen met 7-15% omlaag zijn gegaan in tegenstelling tot slechts een verbetering van 1-3% bij renpaarden en dravers.

Volgens de konventionele continue duurtrainingsmethode (maar in tegenstelling tot de interval-training) werden de Kikkuli-paarden op stal gezet, met dekens bedekt, gewassen met warm water en minstens driemaal daags gevoed met haver, gerst en hooi. In tegenstelling tot de konventionele methode echter werden de paarden onderworpen aan uitloop-periodes in draf om te zorgen voor afbraak van melkzuur en zo een paardenziekte als het "bevangen raken" te vermijden. Verder gaat ieder galop-onderdeel gepaard met rustperiodes om de hartslag gedeeltelijk te laten zakken, en gaandeweg de training worden er herhaalde galop-intervallen ingelast. Belastingperiodes, waarbij de paarden een serie van zwemafstanden moesten afleggen, werden uitgevoerd. Dit gebeurt op een vergelijkbare manier in interval-training vandaag de dag. Maar Kikkuli wist meer van paarden-trainingsfysiologie dan wij nu, en we zullen in het vervolg kijken naar een

aantal verrassende ontdekkingen, die naar voren kwamen bij het in de praktijk brengen van de Kikkuli-tekst.

Allereerst echter moeten we ons de vraag stellen: levert de Kikkuli-trainingmethode konditioneel fitte paarden? Om nu de trainingresultaten aan te vullen en extra te controleren werden bij alle proefpaarden de hart- en longcapaciteit gemeten, het nivo van hun aerobe uithoudingsvermogen, pasfrequentie, veranderingen in de samenstelling van hun bloed en de eigenschappen van hun spieren. Deze tests werden uitgevoerd aan de Faculteit der Diergeneeskunde van de Universiteit van Sydney met behulp van de modernste apparatuur zoals de nieuwste hoge snelheid lopende band (fig. 1), bepaling van melkzuur in het bloedplasma, het maximale zuurstofopnamevermogen ($\dot{V}O_2\text{max}$), pasfrequentie, elektrocardiogram in rust en spierbiopsieën. Testen werden tweemaal gedaan: eenmaal vóór de training en eenmaal erna. Daarnaast werden voor ieder paard dagelijks gedurende de volle 214 dagen de gegevens van de hartslag en de tredmolen uitgeprint en bovendien werd routine-matig in het bloed het aantal rode bloedcellen geteld en het totale plasma eiwit vastgesteld om na te gaan of er sprake was van uitdroging.

[Intermezzo 2 *Het aerobe uithoudingsvermogen*

Voor duurprestaties zoals lange afstand lopen is de energie afkomstig van het zgn. zuurstof transport systeem. De spieren halen hun energie uit de zuurstof die via de longen en het bloed naar de spieren wordt getransporteerd. Hoe groter de capaciteit van de longen (longinhoud, ademfrequentie en diepte), hoe meer bloed m.b.v. het hart naar de spieren kan worden gepompt (bloedvolume, hartslagvolume en hartslagfrequentie); hoe meer O_2 door de spieren kan worden gebruikt en hoe langer die spieren de belasting kunnen volhouden.

In de inspanningsfysiologie wordt de maximale hoeveelheid O_2 die per minuut door de spieren kan worden verbruikt, gebruikt als maat voor het maximale aerobe vermogen $\dot{V}O_2\text{max}$, door volume (V), zuurstof (O_2), \dot{V} door volume per minuut en max = maximaal. Het transport van O_2 in het bloed gaat via zgn. rode bloedlichaampjes in het bloed. Hoe meer van deze rode bloedcellen en hoe meer volume bloed hoe groter de transportcapaciteit.

De ($\dot{V}O_2\text{max}$) van paarden kan gemeten worden in een laboratorium door deze te laten rennen op een lopende band of tredmolen, waarvan de snelheid en helling kan worden verhoogd. Via een ademmasker wordt in de uitgedemde lucht het O_2 verbruik gemeten (fig. 1 en 2).

Zolang het energieverbruik van een paard geheel gedekt wordt door de energie opname van O_2 uit de buitenlucht, is er sprake van evenwicht. Is dit niet het geval, bij hogere snelheid bijvoorbeeld, dan wordt de energie niet alleen aeroob (d.w.z. met O_2), maar ook anaeroob (d.w.z. zonder O_2) vrijgemaakt. Bij dit proces ontstaat als afvalprodukt melkzuur in de spier en in het bloed. Een te hoge melkzuurconcentratie in de spier blokkeert het spierconcentratie-mechanisme. Een vermindering van de loopsnelheid verlaagt de melkzuurconcentratie weer en bevordert het herstel.

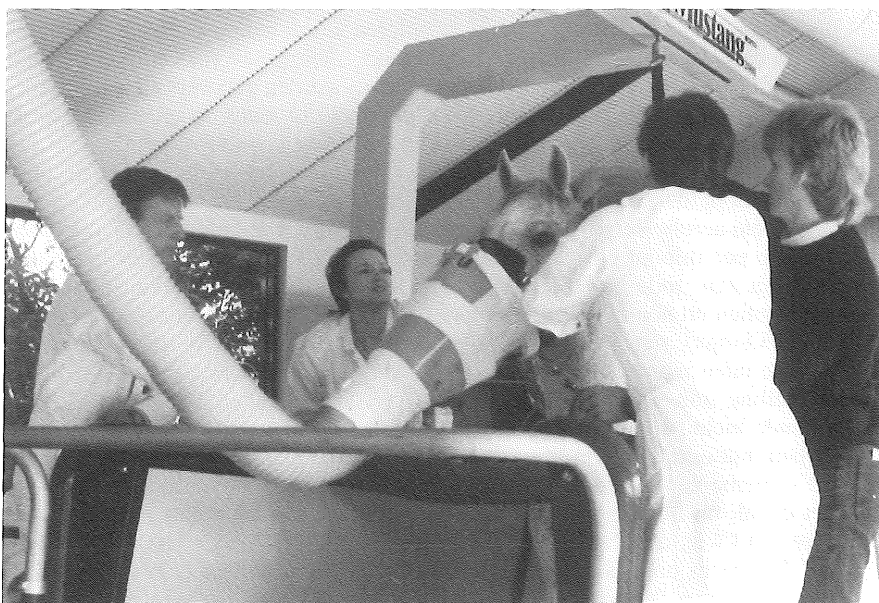
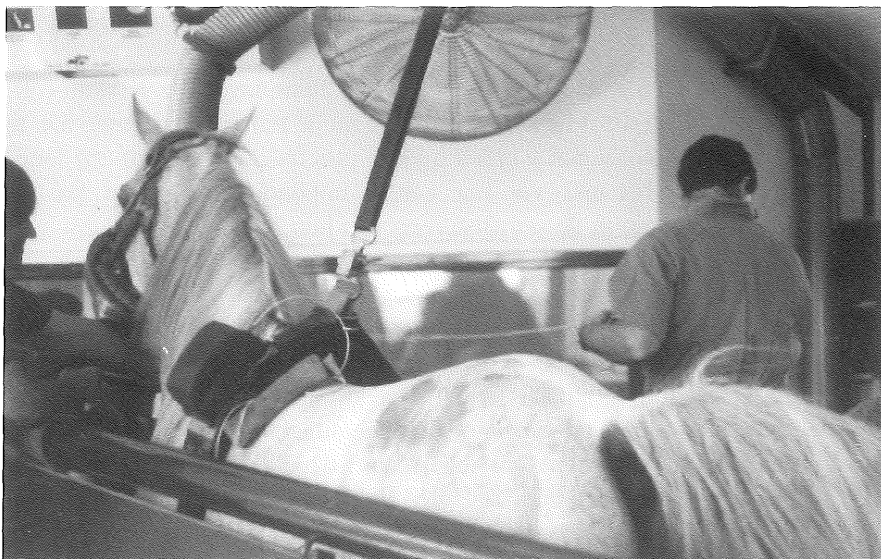

Fig. 1 en 2: Paard met ademmasker op lopende band.

De hoeveelheid warmte die tijdens loopbelasting vrijkomt wordt voor het grootste deel afgevoerd via transpiratie. Dit brengt een aanzienlijk waterverlies met zich mee. Dit waterverlies vermindert het bloedvolume en dus ook het prestatievermogen. Wellicht dat de zwemtraining een rol speelt bij het tegengaan van dit vochtverlies: in water verliest het paard zijn warmte niet via zweten, maar via geleiding aan het koude water.]

Enkele resultaten

De uiteindelijke testresultaten gaven een verbazende verbetering in de konditie van de paarden te zien. Het is bovendien te verwachten, dat deze Kikkuli-methode de duurtraining van paarden en racepaarden ingrijpend zal veranderen. Ook zal er een daling van het aantal blessures optreden, die gewoonlijk voorkomen bij slecht voorbereide wedstrijdpaarden. Het is opvallend, dat gedurende zo'n lange periode van zwaar werk geen van de paarden last had van gewichtsverlies. Vier bleven op gewicht, vijf werden zelfs zwaarder. Een arabische merrie kwam maar liefst ca 51 kg. aan, een andere ca 30, terwijl de resterende drie gemiddeld 15 kg. zwaarder werden!

De fase waarin paarden geleid in plaats van bereden werden (fig. 3), betekende een doorbraak in trainingsfysiologie, waarop we kort zullen ingaan. Kikkuli laste vaak lange periodes in, waarin de paarden al dravend en galopperend geleid werden alvorens ze te onderwerpen aan het trekken of dragen van een last, iets wat tot nog toe niet in de sportgeneeskunde gedaan was. Het blijkt, dat het leiden van paarden zonder gewichtsbelasting hun skelet versterkt.

Bij het Kikkuli-experiment werd onder andere ontdekt, dat paarden, wanneer ze bereden worden, onder grote belasting komen te staan en hun hartslag toeneemt. Het bleek, dat er een bijzonder groot verschil van zo'n 30% in hartslag was tussen paarden, die geleid en paarden die bereden worden. Een paard, dat bijv. met een snelheid van ca 21 km./u over 40 km. geleid werd, had al rijdend een hartslag van 90-100 slagen per minuut, terwijl het met een berijder een hartslag van 120 of meer had, zelfs gedurende een korte tijd bij lage inspanning.

Zelfs met grote verschillen qua gewicht van de ruiter vertoonden de paarden dezelfde hartslag. Of er nu een extreem zwaar gebouwde man op het paard zat of een heel licht kind: de hartslag bleef konstant. Maar toch was er een opvallend verschil in hartslag, wanneer het paard geleid werd en wanneer het een heel licht kind droeg. De ontdekking, dat gewicht dus geen invloed geeft op de hartslag van een paard en dat het leiden van paarden over lange afstanden een hartslag te zien geeft, die grotendeels onder de maximaal te bereiken hartslag ligt, heeft enorme gevolgen voor alle wedstrijdpaarden.

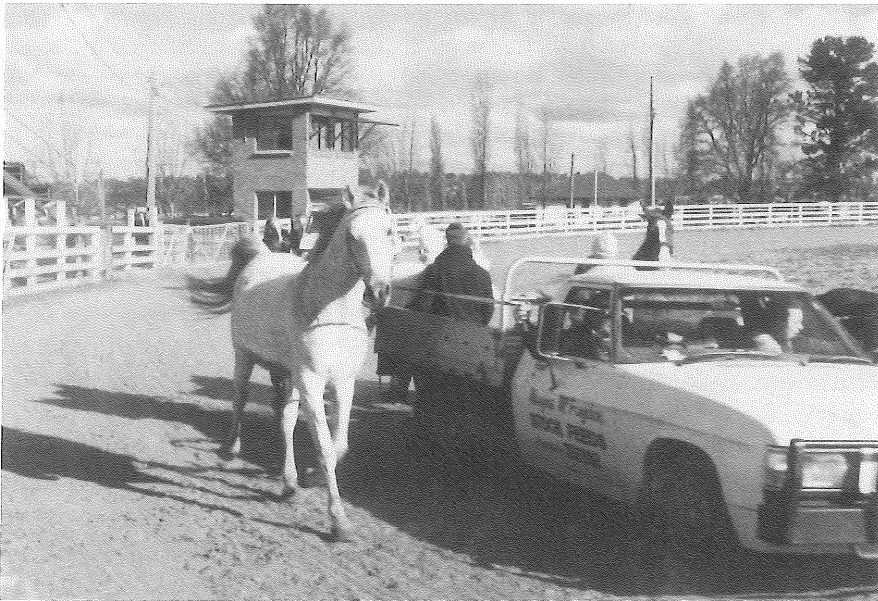

Fig. 3: Vier paarden worden geleid vanaf de wagen.

De fase, waarin de paarden geleid werden, bracht nog een opzienbarende ontdekking. Naarmate de konditie van een paard beter wordt, daalt, dat wil zeggen verbetert, zijn hartslag (zie [Intermezzo 3]). Als het paard al een tijd lang in training is, zal de hartslag, wanneer het geleid wordt, dalen, maar opvallend genoeg zal ook de hartslag dalen, wanneer het bereden wordt, en wel tot het nivo van een onbereden paard. Dit gebeurde bij ieder “proefpaard” binnen zeven dagen, nadat ze al drie maanden in training waren. Dit is waarschijnlijk het moment, waarop het paard begint te wennen aan zijn werk. Het gaat m.i. daarom vooral om een psychologisch effect en het is verbazend, dat Kikkuli zonder moderne apparatuur, waarmee de hartslag gemeten kan worden, zich daarvan bewust was en dit gegeven gebruikte.

Kikkuli was zich zonder moderne technologie van nog een ander effect bewust. Het eerste derde deel van de trainingsperiode was meer gericht op het versterken van het skeletstelsel dan het cardiovasculair systeem. Paardenexperts noemen dit “legging-up”. Daarbij maakte Kikkuli gebruik van het overbelastingsprincipe: met zekere regelmaat wordt er van het lichaam van het paard een steeds toenemende zware inspanning gevraagd in termen van hogere snelheid of grotere afstanden. Tussendoor zijn er rustperiodes,

die het paard laten wennen aan de inspanning (zie [Intermezzo 1]). De gewenning van een paardenhart begint, wanneer de hartslag wordt gehouden op 120 slagen per minuut. De wetenschap van nu schrijft voor, dat men dat niet in de beginperiode van de training moet doen. In dat eerste gedeelte nu van Kikkuli's paardentraining kwamen de paarden niet boven een hartslag van 120 p.m., zelfs niet wanneer ze galoppeerden over een afstand van 420 meter!

[Intermezzo 3: Fysiologische aanpassingen door training

Als gevolg van duurtraining treden allerlei aanpassingsverschijnselen op, die een uiting zijn van een verbeterde efficiëntie en een verhoogd maximaal prestatievermogen. Het hart wordt groter en sterker zodat per hartslag meer bloed kan worden uitgedrukt. Daardoor kan eenzelfde volume bloed bij een lagere hartslag worden getransporteerd naar de spieren. Paarden vertonen derhalve na een periode van training een lagere hartslag tijdens lopen op dezelfde snelheid. In de spieren zelf treden ook veranderingen op: de haarvaten zijn ruimer vertakt over de spieren zodat een betere uitwisseling van O₂ naar de spieren en CO₂ (kooldioxyde) naar het bloed kan plaats vinden. Door met een holle naald een minimum stukje spierweefsel weg te halen (zgn. spierbiopt) kan dit worden nagegaan. Daaruit kan ook worden vastgesteld uit wat voor soort spiervezels de spieren bestaan: in principe kent de spier twee soorten spiervezels, langzame en sprintpaarden meer snelle spiervezels. Dit is voor een groot gedeelte in aanleg bepaald. Langzame spiervezels hebben een goede aerobe energievoorziening onder andere door een betere doorbloeding.]

Het selectieproces

Het meest verrassende resultaat van dit experiment echter is, dat er nu een methode gevonden is om in vier dagen het prestatievermogen van een paard in te schatten. Met de paardenracerij zijn velen miljoenen gemoeid. Military is een olympische tak van sport, en het rijden van paarden over extreem lange afstanden wordt op internationaal wedstrijdnivo bedreven. Toch worden vele miljoenen uitgegeven aan paarden, die uiteindelijk niet aan de criteria voldoen, omdat er nog geen wetenschappelijke methode gevonden is om het potentieel van paarden te meten. De enige manier is door schade en schande wijs te worden. Als een paard niet goed blijkt, dan is veel geld weggegooid. Bij de gebruikelijke selectiemethode gaat men uit van de stamboom van een paard en de kennersblik. Wetenschappelijke inspanningstests kunnen op een tredmolen met registratie van hartslag en melkzuur in het bloed de maximale prestaties van een paard niet voorspellen.

Volgens de Kikkuli methode kan dit in 4 dagen tijd gebeuren! Eigenaren en trainers van renpaarden, harddravers, lange-afstands- en military-paarden zullen geen tijd en geld meer hoeven te verspillen aan paarden, die

later niet goed zullen blijken te functioneren, wat een belangrijke ommekeer in de hele industrie, die met paardencompetitie te maken heeft, betekent. De test vindt plaats in de eerste vier dagen, die in de Kikkuli-tekst beschreven worden. Paarden, die om welke reden dan ook de komende inspanningen niet zouden aankunnen, werden eruitgepikt met behulp van een serie van specifieke trainingsoefeningen. En alle mogelijke problemen, die een paard later zou krijgen gedurende de training, kwamen naar voren in die periode van vier dagen.

Kikkuli was er niet op uit in dit proces alleen eventuele verlamningsverschijnselen of algemene ongeschiktheid te signaleren. Tussen de elfde en de eenentwintigste dag werden de paarden in hun stal opgesloten voor het grootste deel van de dag, zodat er geen ventilatie was behalve dan via de staldeur. Theoretisch zal het afsluiten van ventilatie schimmel-, stofontwikkeling en ammoniak bevorderen, waardoor een aantal paarden in ademhalingsproblemen zullen geraken. Op deze manier spoorde Kikkuli paarden op met latente ademhalingsaandoeningen zoals chronische obstructie, en paarden die een allergische reactie tegen ammoniak vertonen. Omdat er met een groot aantal paarden gewerkt moest worden, moesten diegenen, die een speciale behandeling vereisten, uit het trainingsprogramma verwijderd worden. Een paard kon misschien in vele opzichten uitblinken, maar omdat het gedurende de trainingsperiode veel tijd in de stal zou doorbrengen, kon het niet gehandhaafd worden als het daar niet tegen kon. Om nu dit aspect van de Kikkuli-methode te testen, werd de ventilatie in de houten stallen afgesloten door lappen stof in eventuele gaten te stoppen, zoals Kikkuli voorschrijft.

Gedurende deze fase van het selectieproces hield ik de nivo's van schimmels, stof en ammoniak bij. Het nivo van de eerste twee steeg inderdaad aanzienlijk in deze periode, terwijl het nivo van ammoniak dramatisch omhoog ging. Dit was ook te merken aan de paarden. Omdat men de paarden niet wilde onderwerpen aan een inwendig onderzoek (endoscopie), werden monsters van de witte bloedcellen genomen. Aan het begin had ieder paard een waarde van 0%, maar aan het eind vertoonde één paard een nivo van 11%, hetgeen een allergische reactie betekent. De andere paarden bleven op 0%. Het ene paard had gedurende de laatste drie dagen van deze fase last van hoestbuien. Kikkuli zou haar uit het trainingsprogramma verwijderd hebben.

Een andere, misschien minder opzienbarende, ontdekking gold de oorzaak van "greasy heel" (Nedl. mok, een hardnekkige schimmelinfectie aan de kootholte veroorzaakt doordat er vaak water of ander vocht in blijft staan). Deze ziekte veroorzaakt verlamningsverschijnselen bij renpaarden, wat tot nog toe toegeschreven werd aan het onvoldoende droogmaken en schoonhouden van de hoeven. Kikkuli nu schrijft voor, op de tiende

trainingsdag bij ieder paard zelf in de kootholte aan te brengen. Dit werd altijd raadselachtig gevonden, tot dit experiment de oplossing dichterbij bracht. Op de ochtend van de tiende dag bleken acht van de tien paarden last te hebben van “greasy heel”. Tot op de avond van de negende dag was daar niets van te merken geweest. Bovendien was men erg zorgvuldig geweest bij het wassen en drogen van de hoeven na iedere training. De uitkomst van ons experiment suggereert, dat de oorzaak van “greasy heel” eerder van fysiologische aard is dan dat het van buitenaf veroorzaakt wordt. Op basis van deze bevindingen zal hier nu verder onderzoek naar gedaan worden.

Konklusies

Natuurlijk was het Kikkuli experiment niet alleen van belang voor hen die zich met de fysiologie van de paardentraining bezighouden, maar ook voor de Hettitologie en Assyriologie. Het in de praktijk brengen van de Kikkuli-tekst heeft het meer dan waarschijnlijk gemaakt, dat de lengte van de Sumerische afstandmaat 6 kilometer moet zijn. Ook bleek, dat de afstanden, die in de Kikkuli-tekst genoemd worden, over het algemeen tot nu toe verkeerd berekend werden, omdat men zich niet realiseerde, dat Kikkuli de paarden over een vast gemarkeerd traject liet lopen. Verder zijn nu een aantal termen uit de tekst duidelijker geworden als gevolg van dit experiment.

Dit experiment heeft nieuwe inzichten gebracht in het hele proces van paardentraining. Zonder twijfel maakten de Hettieten van hun paarden met deze training superieure atleten. Door de Kikkuli-methode krijgen paarden een topconditie zonder in te storten, terwijl ze, wat misschien nog belangrijker is, psychologisch aan de zware training gewend raken. Oude geschiedenis lijkt soms zonder relevantie voor deze moderne tijd, maar het Kikkuli-experiment heeft aangetoond hoe technologie uit de oudheid nieuwe perspectieven biedt aan de moderne wetenschap.

(Vertaling Theo P. J. van den Hout, met dank aan prof. dr H. C. G. Kemper, Vakgroep Gezondheidskunde m.b.t. Bewegen, Faculteit Bewegingswetenschappen VU/UvA voor vertaling van technische termen en toelichting in intermezzo's).

DE ARME MAN VAN NIPPUR

MONICA HARTGERS, REMKO JAS, JOAN LEMMER, SELMA SCHEPEL

Humoristische teksten zijn in de Akkadische literatuur een zeldzaamheid. En van dit kleine groepje teksten is er eigenlijk maar een die echt grappig is, en die ook nu nog op buitenstaanders aanstekelijk kan werken. Nu hoeven we de Assyriërs en Babyloniërs niet meteen van humorloosheid te betichten: wat de Leidse assyrioloog F. R. Kraus ooit de “professioneler Humorlosigkeit der Interpreten” genoemd heeft, kan heel wat bijgedragen hebben tot het geringe aantal teksten dat thans als humoristisch bekend staat. Wel kunnen de Sumeriërs de moderne lezer wat vaker en vooral gemakkelijker aan het lachen maken, zoals bij voorbeeld in “De oude man en het jonge meisje”.

“De Arme Man van Nippur” is een kort verhaal dat vrij populair geweest schijnt te zijn in de nieuwassyrische en nieuwbabylonische tijd. Wat precies de ontstaansgeschiedenis of de eventuele politieke achtergrond is, blijft onduidelijk. In ieder geval werd het in hofkringen gelezen en was populair genoeg om in brieven naar de koning te citeren. Ongetwijfeld voelde de koning zich aangesproken door zijn nobele evenbeeld uit het verhaal.

Ongeletterden hebben misschien van “De Arme Man van Nippur” kennis genomen door toneelopvoeringen, waar het zich uitstekend voor schijnt te lenen: een gering aantal acteurs, veel verkleedpartijen en hilarische scènes.

De uitgever van de tekst, O. Gurney, heeft als eerste gewezen op de talloze variaties op het thema van dit verhaal in volksliteratuur van de meest uiteenlopende volkeren. En sindsdien is “De Arme Man van Nippur” vertaald tot in het Servo-Kroatisch aan toe, met vermelding van steeds minder overtuigende folklorische parallellen.

De Arme Man van Nippur

1. Er was eens een man, burger van Nippur, behoeftig en arm.
2. Gimil-Ninurta was zijn naam, hij was er beroerd aan toe.
3. In zijn stad Nippur zat hij vermoeid neer.
4. Zilver – waarmee zijn soort mensen zich onderscheidt – bezat hij niet,
5. goud – dat status aan de mens verleent – had hij niet.
6. Zijn voorraadkruiken dorstten naar zuiver graan.

7. Van verlangen naar brood was zijn gemoed verhit,
8. van verlangen naar vlees, en bier zag hij er slecht uit.
9. Dagelijks moest hij bij gebrek aan eten, hongerig naar bed.
10. Hij droeg kleren die niet vervangen konden worden.
11. In zijn neerslachtigheid ging hij bij zichzelf te rade:
12. “Laat ik mijn kleren uittrekken, die niet vervangen kunnen worden,
13. laat ik op de markt van mijn stad Nippur een schaap kopen”.
14. Daarop trok hij zijn kleren, die niet vervangen kunnen worden, uit.
15. Op de markt van zijn stad Nippur kocht hij een driejarig beest, een geit.
16. In zijn neerslachtigheid ging hij bij zichzelf te rade:
17. “Stel, il slacht de geit op mijn erf,
18. dan zal er nog geen maaltijd zijn want waar blijft het bier?
19. De mensen hiernaast zullen ervan horen en boos worden;
20. de hele familie zal kwaad op me zijn.
21. Laat ik de geit meenemen en naar het huis van de burgemeester brengen,
22. Laat ik hem een welgevulde buik toewensen.”

23. Gimil-Ninurta pakte de nek van zijn geit,
24. hij ging op weg naar de poort van de burgemeester van Nippur.
25. Tot Tukulti-Enlil, de poortwachter, richtte hij het woord:
26. “Zeg dat ik naar binnen wil en de burgemeester wil zien”.
27. De portier richtte het woord tot zijn heer:
28. “Mijnheer, een burger van Nippur maakt zijn opwachting bij uw poort
29. en als klein geschenk heeft hij een geit voor u meegebracht”.
30. De burgemeester werd kwaad op de portier Tukulti-Enlil:
31. “Waarom staat er een inwoner van Nippur bij de poort te wachten?”
32. De portier tegen [...]:
33. “Gimil-Ninurta, treed welgemoed binnen voor de burgemeester”?
34. Toen Gimil-Ninurta binnentrad voor de burgemeester,
35. hield hij met zijn linkerhand de nek van zijn geit vast,
36. hief zijn rechterhand op en groette de burgemeester:
37. “Mogen Enlil en Nippur de burgemeester zegenen,
38. mogen Ninurta en Nusku hem veel voorspoed brengen”.
39. De burgemeester richtte het woord tot de burger van Nippur:
40. “Welk onrecht is u aangedaan dat u een steekpenning komt brengen?”
41. Gimil-Ninurta herhaalt zijn boodschap voor de burgemeester:
42. Dagelijks moet ik, bij gebrek aan eten, hongerig naar bed.
43. Ik trok mijn kleren uit, die niet vervangbaar zijn,

44. op de markt van mijn stad Nippur kocht ik een driejarig beest, een geit.
45. In mijn neerslachtigheid, sprak ik aldus:
46. Stel, ik slacht de geit op mijn erf,
47. dan zal er nog geen maaltijd zijn want waar blijft het bier?
48. De mensen hiernaast zullen ervan horen en boos worden;
49. de hele familier zal kwaad op me zijn.
50. Laat ik de geit naar de burgemeester brengen.
51. Zo sprak ik tot mijzelf”.
- 52 t/m 57 is fragmentarisch. Hier wordt de geit waarschijnlijk geslacht, en klaargemaakt voor consumptie.

58. “Geef de inwoner van Nippur een bot en een pees,
59. geef hem aangelengd bier te drinken uit jouw kruik,
60. jaag hem weg en gooi hem de poort uit”.
61. Hij gaf de inwoner van Nippur een bot en een pees,
62. hij gaf hem aangelengd bier te drinken uit zijn kruik,
63. hij joeg hem weg en gooide hem de poort uit.
64. Terwijl Gimil-Ninurta de poort uitgaat,
65. richt hij het woord tot de portier, de bewaker van de poort:
66. “Doe uw heer de volgende godengroet:
67. Vanwege de ene belediging die u mij hebt aangedaan,
68. voor die ene keer zal ik het u drie keer betaald zetten”.
69. De burgemeester hoorde het en lachte de hele dag.
70. Gimil-Ninurta richtte zijn blik op het paleis van de koning,
71. want op gezag van de koning nemen vorst en stadhouder een rechtvaardig besluit.
72. Toen Gimil-Ninurta binnenkwam bij de koning
73. boog hij zich neer en kuste de grond voor hem,
74. hief zijn beide handen op en zegende de koning van de wereld:
75. “Oh heerser, levenskracht van het volk, koning die verheerlijkt wordt door de beschermengel,
76. laten zij op uw bevel een wagen aan mij geven,
77. moge mijn wens voor één dag werkelijkheid worden, waar ik ook heen wil.
78. Voor die dag dat ik hem gebruik, ben ik 1 mine rood goud verschuldigd”.
79. De koning vroeg hem niet: “Wat is uw wens
80. dat u de hele dag in een wagen wilt rijden?”
81. Zij gaven hem een nieuwe wagen, passend voor de hoge stand,
82. zij deden hem een gordel om, [...],

83. hij besteeg de nieuwe wagen, passend voor de hoge stand,
84. en richtte zijn blik op Duranki.
85. Gimil-Ninurta ving twee vogels.
86. Hij deed ze in een mand die hij met zijn zegel verzegelde
87. en kwam aan bij de poort van de burgemeester van Nippur.
88. De burgemeester kwam naar hem toe en sprak:
89. “Wie bent u mijnheer, dat u nog op pad bent in de avondscheming?”
90. “De koning, uw heer, heeft mij gestuurd om [...]:
91. breng goud naar het Ekur, de tempel van Enlil”.
92. De burgemeester liet een lam slachten om zijn maaltijd luister bij te zetten.
93. De burgemeester sprak tot hem: “Oh, wat ben ik moe!”
94. Gimil-Ninurta hield één nachtwake aan het hoofdeind van de burgemeester.
95. De burgemeester werd, omdat hij vermoeid was, door slaap overvallen.
96. Gimil-Ninurta stond in het holst van de nacht op als een dief.
97. Hij opende de deksel van de mand; de vogels keerden terug naar de hemel.
98. De burgemeester hoorde Gimil-Ninurta opstaan, schrok en wilde de mand open maken.
99. “De deksel van de mand is open, het goud is weggenomen!”
100. Gimil-Ninurta, de sluwert, scheurt zijn kleren stuk.
101. Hij wierp zich op de burgemeester en liet hem om genade smeken.
102. Van top tot teen
103. takelde hij hem toe en liet het hem voelen.
104. Liggend smeekte de burgemeester hem duizendmaal om genade:
105. “Mijnheer, richt een bewoner van Nippur niet te gronde!
106. U wilt uw handen toch niet bevleken met het bloed van een beschermeling: taboe van Enlil!”
107. Ze schonken hem 2 mine rood goud,
108. in plaats van zijn kleren, die hij stuk gescheurd had, gaf hij hem andere.
109. Terwijl Gimil-Ninurta de poort uitgaat,
110. richt hij tot Tukulti-Enlil, de poortwachter, het woord:
111. “Doe uw heer de volgend godengroet:
112. Die ene belediging die u mij hebt aangedaan,
113. heb ik u één keer betaald gezet; twee keer houdt u nog tegoed”.
114. De burgemeester hoorde het, en [dacht er] de hele dag [over na].
115. Gimil-Ninurta ging binnen bij een kapper.

116. Hij schoor al zijn haar af, de tr[ots...]
117. Hij vulde de vuurvaste nakmu's met [.....]
118. Bij de poort van de burgemeester kwam hij aan,
119. tot de portier, de poortwachter, richt hij het woord:
120. "Kondig aan dat ik wil binnenkomen en de burgemeester wil zien".
121. "Wie bent u, dat u hem wilt zien?"
122. "Een dokter, geboren in Isin, die de zieken onderzoekt.
123. Waar ziekte en lijden is, bied ik een helpende hand".
124. Toe Gimil-Ninurta binnenkwam, bij de burgemeester,
125. liet hij hem zijn wonden zien, waar hij zijn lichaam toetakeld had.
126. De burgemeester zei tegen zijn personeel: "Wat een bekwaam arts!"
127. "Mijnheer, in het donker werkt mijn behandelmethode het best,
128. daar waar het verboden is te komen, waar het te donker is om te gaan".
129. Hij nam hem mee in het huis, daar waar men beter niet komt,
130. waar vriend en kameraad geen medelijden met hem kunnen krijgen.
131. Hij zette de nakmu's op het vuur,
132. hij bevestigde vijf pinnen in de aangestampte vloer,
133. hij bond zijn handen, voeten en hoofd vast.
134. Van top tot teen takelde hij hem toe en liet het hem voelen.
135. Terwijl Gimil-Ninurta de poort uitgaat,
136. richt hij tot Tukulti-Enlil, de poortwachter, het woord:
137. "Doe uw heer de volgende godengroet:
138. Die ene belediging die u mij hebt aangedaan,
139. heb ik u twee keer betaald gezet. Eén keer houdt u nog tegoed".
140. Gimil-Ninurta was nog niet tevreden, en als een hond spitste hij zijn oren.
141. Hij bekeek alle zwartkoppigen, alle mensen taxeerde hij.
142. Hij pikte er een jongeman uit; alles waarvoor hij zich had ingespannen, nam hij
143. en gaf het hem als geschenk [...]
144. "Ga naar de poort van de burgemeester en zet het op een schreeuwen,
145. zodat door jouw geschreeuw alle mensen uit de verre omtrek hier naartoe komen.
146. Ik zelf zal op de poort van de burgemeester bonzen: "Ik ben die van de geit."
147. Gimil-Ninurta ging als een hond onder de brug liggen.
148. Op het geschreeuw van de man kwam de burgemeester naar buiten.
149. Hij stuurde zijn huisgenoten naar buiten, vrouw en man.
150. Zij vlogen met z'n allen (naar buiten) om de man te zoeken.

151. Terwijl ze daar allemaal mee bezig waren
152. liep de burgemeester in zijn eentje door het veld.
153. Gimil-Ninurta sprong onder de brug vandaan en greep de burgemeester.
154. Hij wierp zich op de burgemeester en liet hem om genade smeken.
155. Van top tot teen
156. takelde hij hem toe en liet het hem voelen.
157. “Die ene belediging die u mij hebt aangedaan,
158. heb ik u drie keer betaald gezet”.
159. Hij liet hem achter en verdween in de steppe.
160. De burgemeester ging kruipend de stad binnen.

Colofon:

1. Van een oud exemplaar overgeschreven en gecollationeerd.
2. De schrijver Nabu-rehtu-usur
3. leerlingsschrijver, student
4. van Nabu-ahu-iddin, eunuch.
5. Om door Qurdi-Nergal gelezen te worden.
6. Moge Ea degene die het wegneemt, wegrukken!
7. op bevel van Nabu die in het Ezida woont,
8. zal hij onvruchtbaar zijn en geen nageslacht hebben!
9. Op de 21e dag van de maand Addaru, eponiem Hananu,
10. stadhouder van Tilbarsib.
11. Behandel het tablet niet slecht!
12. Houd de bibliotheek in stand!
13. Taboe van Ea.

Opmerkingen bij enkele regels

1. Nippur was een stad midden in Babylonië, het religieuze centrum waar Enlil, een van de hoofgoden, zetelde. De inwoners genoten een bepaald soort bescherming (kidinnu) en waren van een aantal verplichtingen vrijgesteld. Zie regel 106.
23. Gimil-Ninurta betekent “Gunst van Ninurta”. Ninurta, een god met een oorlogszuchtig karakter en zoon van Enlil, had een tempel in Nippur.
25. Tukulti-Enlil betekent “Mijn toeverlaat is Enlil”.
38. Nusku, ook een zoon van Enlil was de god van vuur en licht.
59. Slap, alcoholarm bier: 1/3 bier, 2/3 water.
67. De vertaling volgt hier W. L. MORAN.
84. Andere naam voor Nippur met de betekenis “Band tussen hemel en aarde”.

100. Vertaling H. VANSTIPHOUT.

116. Hij schoor niet de helft van zijn haar af, zoals VON SODEN meent, wat hem eerder als een lasteraar zou kenmerken, zie: CH 127.

117. Waarschijnlijk een soort pot of pan (in Mari: *nakwûm*).

122. Hier was een beroemde artsopleiding gevestigd.

125. Gimil-Ninurta is hier twee keer onderwerp.

141. Zwartkoppigen is de gebruikelijke term waarmee Babyloniërs zichzelf aanduiden.

Colofon:

2. Nabu-rehtu-usur betekent “Nabu bescherm het overgeblevene”. Nabu was god van de schrijfkunst en stadsgod van Borsippa, een zusterstad van Babylon.

4. Nabu-ahu-iddin betekent “Nabu heeft een broer gegeven”.

5. Qurdi-Nergal betekent “Mijn kracht is Nergal (de god van de onderwereld)”.

6. Ea was de derde van de drie hoofdgoden. De hoogste was Anu, de hemelgod, dan volgde Enlil, letterlijk “Heer van de Lucht” en Ea of Enki was Heer van het Land of van het zoete water.

7. Ezida, “Temple van het leven” heette Nabu’s tempel in Borsippa.

9. Addaru was de twaalfde maand van het jaar, gerekend vanaf de lente, dus ongeveer februari. De jaren werden in die periode niet geteld met cijfers maar met namen van hooggeplaatsten, in dit geval Hananu.

10. Til Barsib was een stad aan de bovenloop van de Eufraat.

Bibliografie:

W. VON SODEN, “Der arme Mann von Nippur”, in: *Texte und Untersuchungen zum/r Alten Testament* III/1 p. 174-180, 1990.

A. FINET, “Les trois vengeances du pauvre homme de Nippur, Conte Babylonin”, in: *L’atelier de l’orfèvre. Mélanges offerts à Ph. Derchain* édités par M. Bronze et Ph. Talon, p. 87-106, Leuven 1992.

Tell Ḥammām al Turkmān aan de Balīḥ in Noord Syrië

DIEDERIK J.W. MEIJER

Twee opgravingsplaatsen in Noord Syrië hebben tot de jaren tachtig onze archeologische kennis van de Syrische Jezira (arabisch = “eiland”, d.w.z. gebied tussen Eufraat en Tigris) bepaald: Tell Brak en Tell Chuēra. Beide plaatsen waren tot dan op ouderwetse manier opgegraven; van Tell Chuēra ontbrak zelfs een elementaire stratigrafie. Om in deze lacuneuze situatie de zeer nodige verandering te brengen, en met op de achtergrond een historische vraagstelling, is sinds 1981 een aantal opgravingscampagnes ondernomen op Tell Ḥammām al Turkmān.¹

De Streek

De regio van Tell Ḥammām maakt deel uit van de Jezira. De tell ligt in het stroomdal van de Balīḥ, waar de bodem uit alluviaal leem en kiezel delen bestaat; dat dal is uitgeslepen in een bodem die onder andere mergel, kleien, gips en zandsteen bevat. Bij voldoende water betekent dat vruchtbaarheid. Op heldere dagen kan men in het noorden het Taurusgebergte in Turkije zien liggen, en deze strook van noord Syrië ten zuiden van het Taurusgebergte is een gebied waar regenlandbouw over het algemeen goed mogelijk is. Dat betekent dat zonder kunstmatige irrigatie een redelijk gemiddelde van oogsten door de jaren heen gehaald kan worden. Hammam zelf ligt echter aan de rand van dat gebied, zodat de streek ten zuiden ervan meer van irrigatie afhankelijk was – naar de huidige klimatologische gegevens².

Noord Syrië was door zijn rijke producten (gerst en tarwe, maar ook rijke weidegronden voor kleinvee), en ook eenvoudig als doorvoerstreek, belangrijk voor het economisch leven in zowel Mesopotamië als Anatolië; uit deze streken komen dan ook geschreven getuigenissen over het gebied (zie VAN LOON/MEIJER, in VAN LOON 1988: XXV v.). Het was dus ook

¹ De eerste vijf campagnes (1981, '82, '84, '86, '88) werden gefinancierd door de Universiteit van Amsterdam en de Stichting Archon van N.W.O.; de campagne 1992 door N.W.O. en de Rijksuniversiteit van Leiden. De eerste vier werden geleid door prof. M.N. van Loon en de schrijver, welke laatste de leiding vanaf de campagne 1988 geheel heeft overgenomen. Dankbaarheid geldt ook de Syrische Oudheidkundige Dienst, en de vele studenten die tot nu toe aan het project hebben meegewerkt.

² Naarmate de plaats meer gegevens gaat opleveren, zal onderzocht worden of de locatie in die marinale zone wellicht heeft bijgedragen aan de groei van de plaats, bijvoorbeeld als overslagplaats en contactoord tussen land voor weidende veeteelt en landbouwareaal.

Kleireliëf van een naakte danseres met tamboerijn, Tell Hammām al Turkmān, ca. 1750 v. Chr. Gevonden in de ZO-vleugel van het administratieve complex.

vaak een speelbal voor verschillende grote rijken, zoals Egypte, de Hettieten, de Assyriërs en de Romeinen.

Vanaf de vroegste bewoningslagen wordt er in de opgraving van Tell Hammām gedomesticeerde emmer tarwe (*triticum dicoccum*) aangetroffen, alsmede tweerijige en zesrijige gerst (*hordeum distichum* en *h. vulgare*). Daarnaast kwamen erwten en linzen voor -dit alles in variërende percentages per periode. Verder gaven schaaap/geit, rund en varken, naast jachtwild, een aanvulling op het dieet zowel als grondstoffen voor artefacten. Het is duidelijk, dat de inwoners al vroeg de producten van landbouw en veeteelt in die mate overproduceerden, dat ze er ruilhandel mee konden bedrijven.

De Tell (fig. 1)

Een combinatie van testsleuven en vlakgravingen heeft op de tell enerzijds een overzicht van de plaatselijke bewoningsgeschiedenis verschaft,

Fig. 1. Tell Ḥammām al Turkmān vanuit het zuiden

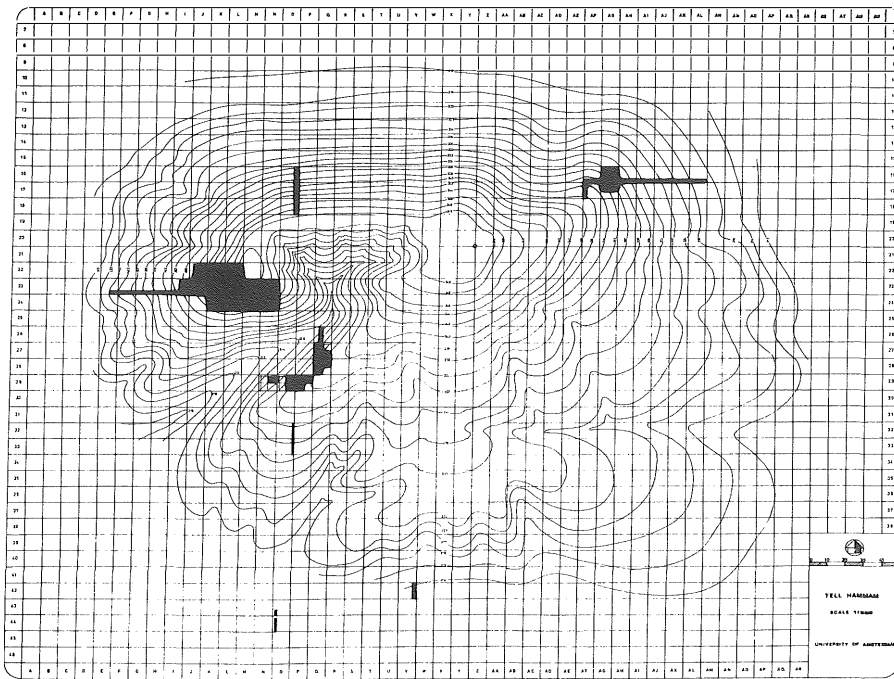

Fig. 2. Hoogtelijnenkaart van de tell, met in zwart de graafputten.

anderzijds veel informatie opgeleverd voor belangrijke, zowel prehistorische als historische perioden (zie Phœnix 32/2, 1986, VAN LOON 1988; MEIJER 1989). Zo is bewoning vastgesteld vanaf ongeveer 4500 tot 1300 vC; een opmerkelijk hiaat in de IJzertijd wordt gevolgd door herbewoning van korte duur en militair karakter rond het begin van onze jaartelling.

Naast woonhuizen met hun artefacten en paleobotanische en archeozoologische inhoud onderstrepen een grote tempel (ca. 3200 vC), een paleis (ca. 1400 vC), en ook stadsversterkingen (ca. 2200 vC) het belang van de nederzetting als regionaal centrum door de eeuwen heen.³

In 1992 is de zesde opgravingscampagne gehouden op deze grote (500 x 500 x 45m) *tell* aan de Balīḥ, een zijrivier van de Eufraat (zie fig. 2). De doelen van het onderzoek zijn dus vanaf het begin geweest, Ḥammām “op de archeologische kaart te zetten”, en, door meer inzicht te verschaffen in de Midden Bronstijd van de regio, een vruchtbare achtergrond te scheppen voor de interpretatie van verschillende historische teksten.

Historische Gegevens

Die historische achtergrond waartegen het project gezien kan worden omvat ondermeer de rol van deze streek in de uitstekend in Oud-Assyrische archieven gedocumenteerde handelsbetrekkingen tussen Noord Irak en centraal Turkije van ca. 2000 tot 1730 vC (GARELLI 1963; VEENHOF 1972).

De uiterste zuidhelling van Ḥammām bracht bij oppervlakteonderzoek ook Midden Bronstijd scherven aan het licht die niet van bovenaf gerold konden zijn. Ter plekke moest dus MB bewoning zijn. In 1988 ondernomen sondages (kleine “zoekputten”) produceerden inderdaad MB resten, zoals muren en vloeren en een graf. Al snel werd duidelijk dat de twee gedeelten, MB bewoning op de hoofdtell en die in het zuiden, niet structureel verbonden konden zijn: de gedachte aan twee contemporaine, tegen elkaar aan liggende maar gescheiden en naar opbouw en sociale structuur sterk verschillende nederzettingen drong zich op.

De archeologisch bekende parallel voor twee contemporaine maar gescheiden nederzettingen naast elkaar moeten juist in de context van het Oud-Assyrische handelsnetwerk geplaatst worden (Kültepe/Kaneš; waarschijnlijk ook Hattuš in Turkije, zie o.a. VEENHOF 1972 en LARSEN 1976; andere parallellen zijn uit teksten, maar niet uit de archeologie bekend): hierbij is steeds sprake

³ Voor eerdere campagnes, zie M.N. van Loon (ed.), *Tell Hammam et-Turkman I* (Istanbul 1988); voorts D.J.W. Meijer, *Phoenix* 32/2, 1986, pp. 31 - 47, en *idem*, in *Akkadica* 64/65 1989 pp. 1-12.

van een inheemse stad met daarnaast een kolonie van (veelal buitenlandse) handelaars, welke laatsten hun waren met ezelskaravanen aanvoerden.

Er waren ook andere, vergelijkbare netwerken, bv. vanuit Mari; ook in de Mariteksten komt de onderhavige streek voor, en zij leveren dezelfde *mogelijke* oude naam voor Ḥammām als de Kanešteksten: “Zalpa”.

... ù AN-ú-ri a-na za-al-[pa-ah^{ki}]
 [i]l-li-kam-ma me-e ša I₇ ba-li-iḥ
 [i]s |sà-ki-ir ...

“... Maar Ili-uri is naar Zalpa gegaan en heeft <daar> het water van de Balīḥ geblokkeerd...”

Dit is een tekst uit Mari⁴, geschreven omstreeks 1780 vC., die spreekt over de streek van de Balīḥ. Ḥammām ligt juist aan de nauwste plaats van het stroombed van de Balīḥ, waar het water gemakkelijk te vertakken is... Er zijn meer teksten, ook in andere genres, en in vele daarvan treedt steeds weer die plaatsnaam Zalpa op, en het zou steeds ongeveer in deze regio gelocaliseerd kunnen zijn. Identificatie van dat Zalpa met Ḥammām behoort tot de mogelijkheden.⁵

De Opgravingen

Er zijn bij de opgraving vele verwachte, maar ook onverwachte vondsten gedaan, en één daarvan was een groot administratief complex uit de Midden Bronstijd (MB, ong. 2000-1600 vC.). Dit complex, waarvoor langzamerhand het woord “paleis” niet misplaatst zou zijn, werd in 1984 ontdekt, en is thans één der speerpunten van het onderzoek.

Het belang van dit complex is de afgelopen seizoenen steeds duidelijker geworden. Het heeft een groot aantal fasen en subfasen ondergaan, waarbij veel gedeeltelijke verbouwingen plaats vonden. Meestal zag de architectuur er verzorgd uit; zo waren er op verschillende plaatsen verticale afwateringspijpen van aardewerk ingebouwd (fig. 3), waarvan één in een keldervertrek. Het complex was versterkt aan de noord- en westzijde, en grensde aan de zuidzijde aan een straat, waarlangs verder gewone huizen stonden.

⁴ Mari brief frgm. A.4188 + A.1487, gepubliceerd door P. VILLARD in M.A.R.I. 5 (1987) p. 591vv.

⁵ Zie ook al PHOENIX 32/2 1986 p. 46. Een eventuele identificatie van Tell Ḥammām met het genoemde Zalpa kan alleen geschieden op basis van tekstvondsten ter plaatse die de naam vermelden; naar dergelijke teksten wordt niet specifiek gezocht. De vraagstelling is breder. De beschikbare bronnen over Zalpa noemen anderzijds een reeks fenomenen in die stad, die door de opgravingsresultaten nog niet weersproken zijn: zie MEIJER 1989:3.

Fig. 3. Aardewerk afvoerbuis. Hoogte 67cm, diam. 52cm. Afkomstig uit een MB I subfase van het administratieve complex.

De resten van archieven die er gevonden zijn kwamen meestal uit secundaire contexten, dat wil zeggen in vulaarde die bij verbouwingen gebruikt werd; bij zulke verbouwingen werden de inventarissen van de kamers natuurlijk weggehaald, zodat ons alleen weinige en voor de bewoners onbelangrijke teksten overgebleven zijn – maar die zijn voor ons toch zeer belangrijk. Zo is er de unieke combinatie van zegel en zegeling aangetroffen (ongeveer 1750 vC; zie MEIJER 1989 – hier fig. 4), die door de ook elders gevonden stijl bewijst dat de handel die hier geadministreerd werd een internationaal karakter had. Zegels met hetzelfde motief en in dezelfde stijl zijn in Ebla (Tell Mardīh) in west Syrië gevonden, en in Kaneš/Kültepe, Karatepe en andere plaatsen. Zij werden gebruikt tussen ca. 1850 en 1700 of iets later.

Fig. 4. Bulla van ongebakken klei met de afrolling van een cylinderzegel van een lagere ambtenaar, uit een verbouwlaag in het MB complex. Het betreffende zegel werd in de onmiddellijke nabijheid gevonden.

In een latere MB fase fungeerde het complex mede als schrijversschool: waar anders treft men een woordenboek aan? Het woordenboek in kwestie bestond uit een kubus van klei met Sumerische en Akkadische woorden naast elkaar op drie zijden; het geheel was op een stokje gestoken, waarvan het gat nog aanwezig was, zodat men het “boek” met één hand kon ronddraaien om snel iets op te zoeken. Deze tekst - en daarmee de laatste fase van dit complex in de Midden Bronstijd waarin hij gevonden werd, dateert van ongeveer 1600 vC.

Langzamerhand komen er steeds meer gegevens beschikbaar om niet alleen iets te zeggen over het reilen en zeilen van de elite van plaatsen als Ḥammām, maar ook over dat van hun gewone burgers. De in tell Ḥammām aangetroffen dualiteit van bewoning, zoals de gebouwen met centrale functie op de top, en de gewone woonhuizen daarnaast alsmede aan de zuidelijke voet van de tell (die toen al meer dan 25m hoog was!)

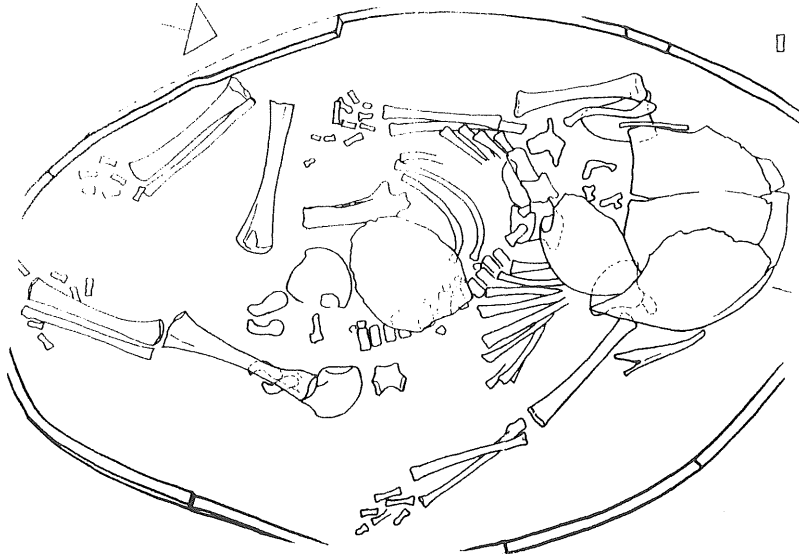

Fig. 5. Tekening van een kinderbegruving in een pot. Lengte ca. 50cm.

levert een mooi kader om beide samenlevingsaspecten in hun samenhang te onderzoeken. Naast vondsten van gewoon en luxe aardewerk, stenen en metalen werktuigen, luxe tegenover gewone installaties in huizen (waterleidingen, badkamers, keukens enz.) geven ook graven goede informatie over de geledingen in de maatschappij.

Begraven deed men meestal in potten onder de vloer van het huis, tenminste bij kinderen (fig. 5). Niet alleen in Ḥammām, maar ook op andere vindplaatsen is het eigenlijk onontkoombaar te concluderen, dat thans de lichamen eerst op één of andere wijze ontvleesd werden alvorens men ze in zo'n pot stopte. Ontvlezing is overigens een gebruik dat ook in andere culturen niet onbekend is, en waarvoor ook in de prehistorie van het Nabije Oosten (bijvoorbeeld in Çatal Hüyük) wel aanwijzingen zijn. Soms werden meerdere kinderen in één pot gestopt. Volwassenen werden echter meestal buiten het op dat moment bewoonde gedeelte van de nederzetting bijgezet, of zelfs extramuraal (vgl. ook *Phœnix* 32/2, 1986, p. 39v.). Verschillende soorten grafgiften zoals spelden, juwelen, aardewerk, maar ook verschillen in de grootte van graven en de bouwwijze werden aangetroffen, en zij helpen ons een beeld te vormen van de gevarieerde gedachtenwereld over het hiernamaals.

In dit verband mag misschien een 5 x 5m metende kamer genoemd worden, die in het seizoen 1988 werd opgegraven in de noordzijde van het complex; zijn doel was niet geheel duidelijk. Het lijkt thans, na onderzoek van de fundamenteën, zeer wel mogelijk dat het hier een kamer betreft die bedoeld was als graf te dienen van een belangrijk persoon, bijvoorbeeld de leider van het complex. Alleen, we weten niet wie dat was, en in ieder geval is de kamer nooit gereed gekomen: voordat het zover was werd de zaak wéér verbouwd.

Een ander concentratiepunt van het onderhavige onderzoek is de overgang de Vroege Bronstijd naar de Midden Bronstijd (rond 2100-1900 vC). Zoals bijna alle archeologische tijdsaanduidingen zijn deze termen alleen van heuristisch nut; noord Syrië toont in deze tijd echter een zeer interessante overgang: die van overwegend als zelfstandige stadsstaatjes opererende locale centra naar knooppunten in grotere nationale eenheden.

Schrijver dezes is overtuigd van het tamelijk oppervlakkige karakter van zulke “nationaliserende” tendenzen (tenminste in Syrië en noord Mesopotamië), die meestal aan het charisma en de energie van één bepaalde figuur in de geschiedenis verbonden waren (bv. Samsi-Adad, Zimrilim, Hammurapi, Sargon van Agade enz.); na diens verscheiden schakelde men steeds weer terug naar de normale status van de grotere nederzettingen in Noord Mesopotamië en Syrië: die van onafhankelijke stadsstaatjes (MEIJER 1990). Anderzijds laat tijdelijke opname in zo’n groter geheel zeker sporen na, bijvoorbeeld in de administratiegebruiken van de locale machthebbers. In het geval van tell Ḥammām bestaat er zekerheid over het grote belang van het administratieve complex in de Midden Bronstijd, zoals boven is aangeduid. Voor de Vroege Bronstijd bestaan op dezelfde plek duidelijk indicaties van monumentale architectuur (*apud* VAN LOON 1988: 81-83); een vergelijking hiervan met die van de Midden Bronstijd, alsmede van de inhoud van beide, zal hopelijk klaarheid brengen in de overgang 3e - 2e millennium, die ook elders archeologisch een beetje duister gebleven is. Tegen de achtergrond van het oude Midden-Oosterse gebruik om belangrijke gebouwen doorgaans op dezelfde plek te bouwen als hun voorgangers, zou de veronderstelde continuïteit in functie van deze plek in de nederzetting een belangrijk gegeven zijn. Dit vooral, omdat er in de regio nu ook een sociale discontinuïteit is waar te nemen: de Hoerriten komen nu voor, er lijkt meer nadruk te liggen op handel met verder weg gelegen streken, de woonhuisarchitectuur verandert van zorgvuldig naar wat nonchalanter, het aardewerk wordt industriëler, d.w.z. massaler – al deze veranderingen, die de archeologen waarnemen, geven een boeiende kijk op de verhouding tussen sociaal handelen en de plaats wáár dat gebeurt, en op de voorwerpen waarmee dat gebeurt.

Voor het werk in de Midden Bronslagen op de zuidhelling van de tell is het nodig, eerst de hen bedekkende latere bewoning voorzichtig weg te nemen; want hoewel deze periode (ca. 100 vC -200 nC) geen doel van het onderzoek is, wordt hij even zorgvuldig opgegraven als al het andere, voor geïnteresseerde collega's. De in *Phœnix* 32/2, 1986, p. 44 genoemde resten zijn sindsdien getalsmatig hard gegroeid en uitgebreid. Fig. 6 geeft de zijkant te zien van een (Parthisch?) albaste huisaltaartje van het begin van onze jaartelling. Ook de andere zijde toont een adelaar, en de voorkant een wat vreemd gevormd manspersoon. In een nabijgelegen opgravingsput werd in 1988 een grote terracotta gevonden met de afbeelding van Aesculapius. Het karakter van de bewoning in deze fase lijkt nog steeds goed te passen bij onze hypothese van een klein garnizoen met wat omringende huizen, zonder dat men kan spreken van een echt dorp, laat staan een stad.

Fig. 6. Albaste huisaltaartje uit de latere bewoning op de zuidhelling. Ca. 150 nC (?)

In het steeds groeiende besef onder archeologen dat Syrië een gebied met een eigen identiteit is geweest, meer dan een ‘provincie’ van Mesopotamië, speelt tell Ḥammām een vooraanstaande rol als de enige plaats in de verre omtrek met een goed stratigrafisch overzicht van de bewoningsgeschiedenis gedurende de periode 4500-1300 vC, en zelfs voor de eerste eeuwen van onze jaartelling. Bij uitstek is de plaats geschikt om handelsnetwerken, onder invloed van buitenlandse contacten veranderende leefgewoonten en dergelijke te onderzoeken. In de toekomst zal hopelijk over nog meer campagnes op Ḥammām al Turkmān bericht kunnen worden.

Literatuur

- GARELLI 1963, P. GARELLI, *Les Assyriens en Cappadoce*. Paris.
- LARSEN 1976, M.T. LARSEN, *The Old Assyrian City State and its Colonies*. Copenhagen.
- VAN LOON 1988. M.N. VAN LOON (ed.) *Hammam et-Turkman I*. Report on – the University of Amsterdam’s 1981-84 Excavations in Syria. Istanbul / Leiden (UNHAI 63).
- MEIJER 1989. D.J.W. MEIJER, ‘Hammam al Turkman on the Balikh: First Results of the Fifth Campaign’, 1988. *Akkadica* 64/65:1-12.
- MEIJER 1990. D.J.W. MEIJER, ‘An Archaeological Surface Survey: Some Assumptions and Ideas’. In: S. EICHLER et al. (eds.), *Tall al Hamidiyya 2* (Freiburg/Göttingen), pp. 31-45.
- VEENHOF 1972 K.R. VEENHOF, *Aspects of Old Assyrian Trade and its Terminology*. Leiden.

URUSALIM EN JEBUS¹

M. STEINER

“Zeg tegen de koning, mijn heer: Zo spreekt Abdi-cheba, uw dienaar. Aan de twee voeten van mijn heer, de koning, val ik neer, zeven maal en zeven maal. Wat heb ik misdaan tegen de koning? Men maakt me zwart met de woorden: Abdi-cheba is in opstand gekomen tegen de koning. Welnu, het was niet mijn vader en niet mijn moeder die mij op deze plaats neerzetten. De arm van de machtige koning bracht me in het huis van mijn vader. Waarom zou ik ver-raad plegen tegen de koning, mijn heer?”

Dit zijn de woorden die Abdi-cheba, vorst van Urusalim (Jeruzalem), dicteert aan zijn schrijver; de brief is bestemd voor de farao van Egypte en zal worden meegegeven aan diens gezant. Het is een van de brieven die zijn gevonden in een archief in de Egyptische plaats el-Amarna, dat de correspondentie bevatte van de farao's Amenhotep III en zijn zoon Echnaton uit de 1e helft van de 14e eeuw v. Chr.² Er waren een aantal brieven bij geschreven door de vorsten of gouverneurs van verschillende steden in Palestina. Zes daarvan waren afkomstig van Abdi-cheba. Dat hij in Urusalim woont, is niet omstreden want hij schrijft zelf:

“Welnu, dit land van Urusalim, het waren niet mijn vader noch mijn moeder die het mij gaven, maar de arm van de machtige koning gaf het aan mij.”

Abdi-cheba heeft geen goede naam; de prins van het Hebrondistrict schrijft in een van zijn brieven:

“Verder: Lab'ayu (dit is de vorst van Sichem, een notoire boosdoener) is dood, hij die onze steden innam. Maar wee, Abdi-cheba is een tweede Lab'ayu en neemt ook onze steden in. Laat dus de koning aan zijn dienaar denken vanwege deze daad.”

De brieven (fig. 1) geven een fascinerend beeld van Palestina in de 14e eeuw, waar vorsten van verschillende steden als Sichem, Megiddo, Beth She'an en Gaza elkaar naar het leven staan en elkaars bezittingen innemen. Ze moeten elk jaar een zwaar tribuut betalen aan Egypte, bestaande uit slaven en kostbare goederen als goud, zilver, turkooise, ivoor en linnen. Intussen leveren ze een strijd op leven en dood met de “Habiru” of “Apiru”

¹ Tekst van de lezing uitgesproken op de landdag van Ex Oriente Lux 1991 te Rotterdam. Mijn dank gaat naar Prof. H.J. Franken en Dr. W.H. van Soldt voor hun informatie over resp. het schervenmateriaal en de Amarna-brieven.

² W. MORAN, *Les Lettres d'el Amarna*. LAPO 13. Paris 1987.

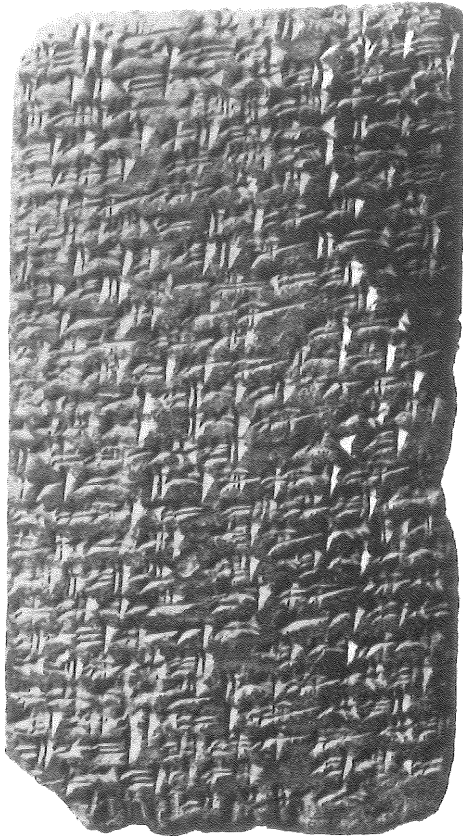

Fig. 1. Een van de brieven geschreven door Abdi-cheba, de vorst van Urusalim

aan de grenzen. Welvarend is de regio niet; steeds wordt de farao gevraagd om graan en olie te leveren voor de troepen die hij in het gebied heeft gestationeerd en die niet onderhouden kunnen worden door de plaatselijke vorsten.

Het is geen wonder dat men in Jeruzalem steeds gezocht heeft naar het Urusalim van Abdi-cheba. KATHLEEN KENYON vond bij haar opgravingen (1961-67) een aantal terrassen opgebouwd uit stenen en aarde, die zij in de 14e eeuw v. Chr. dateerde (fig. 2). De terrassen zouden de onderbouw vormen voor een citadel of kasteel, dat op de helling van de zuidoostelijke heuvel was opgetrokken, precies boven de Gichonbron. Het grootste terras was gebouwd over een huis heen, waarvan nog enkele muren overeind

Fig. 2. Systeem van terrassen gevonden tijdens de opgravingen van Kathleen Kenyon. De figuur staat op de vloer van een huis uit de 7e eeuw v. Chr., dat op de terrassen was aangelegd. Op de voorgrond zijn in de diepte de resten te zien van het zgn. "Midden-Bronshuisje".

stonden. Op de vloer daarvan werd een aantal aardewerken potten gevonden, waaronder een vrijwel complete kruik (fig. 3). Kenyon dateerde dit huis in de Midden-Brons II periode (ca. 1800 v. Chr.).³

Ook bij de latere opgravingen van de Herbreeuwse Universiteit van Jeruzalem onder leiding van YIGAL SHILOH werd een deel van dit terrassenstelsel teruggevonden en de datering van KENYON bevestigd.⁴

Dat de zaken toch niet zo duidelijk lagen, bleek toen Prof. FRANKEN in Leiden het aardewerk ging onderzoeken van Kenyons opgraving. KENYON schrijft in haar boek *Digging Up Jerusalem*: "The date of this revolutionary town-planning operation is certainly Late Bronze Age. *The sherds providing the dating evidence are terribly fragmentary and it remains for the final analysis of the pottery to decide whether it is possible to be more precise*".

³ K.M. KENYON, *Digging Up Jerusalem*. London 1974.

⁴ Y. SHILOH, *Excavations at the City of David I*, 1978-1982. Jerusalem 1984.

In Leiden echter stonden enkele kisten vol met scherven uit die terrassen, en daarin bevonden zich geen kleine scherfjes, maar gewone, stevige stukken.

Er was meer reden tot verbazing: KENYON dateert het terras weliswaar in “The Late Bronze Age”, maar schrijft erbij: “a fourteenth-thirteenth-century date is reasonably certain”. Zo zeker was ze er blijkbaar toch niet van dat het echt in de Amarna-periode, de eerste helft van de 14e eeuw, thuis hoorde. Ook YIGAL SHILOH schrijft in zijn voorlopig rapport: ‘... it is possible that it was built only ca. the 13th century B.C.’”

Toen het aardewerk van het Midden-Bronshuisje dat onder de terrassen lag – met die kruik op de vloer – werd geanalyseerd, bleek al vlug dat het hier helemaal geen materiaal uit de Midden-Bronstijd betrof, en ook niet uit de Late Bronstijd, maar uit de 12e eeuw v. Chr.

Het was onmiskenbaar! Wat er op de vloer van dat huisje lag, was n.l. een bijna complete “collared rim jar”, een kruik die om de hals een soort kraag heeft, en die op zijn vroegst aan het eind van de 13e eeuw opduikt⁵ (fig. 4). Dit soort kruiken is vroeger wel in verband gebracht met de vestiging van de Iraëlieten in het land, maar tegenwoordig weten we dat ze ook in Transjordanië voorkomen. Ze worden vooral gevonden in de vele nieuwe nederzettingen die in de 12e eeuw in de hele regio werden gesticht. Het andere aardewerk dat op de vloer van dit zgn. “Midden-Brons”-huisje lag, onderschrijft deze datering: het waren typische “overgangs-kookpotten”, die de overgang markeren van de Late-Bronstijd naar de Vroege-IJzertijd.

Toen KENYONS “pottery notebooks” erbij gehaald werden, de schriften waarin zij van iedere laag had aangetekend wat voor soort aardewerk er in gevonden was, bleek dat er keurig stond: “cooking pots LB/EI”, “jar LB/EI” (Late Bronze/Early Iron). Dus KENYON had het aardewerk (uiteraard) wel herkend en goed gedateerd, maar haar aantekeningen er niet meer bijgehaald toen ze haar voorlopige rapporten en haar boek *Digging Up Jerusalem* schreef.

Dit huisje, dat dus uit de 12e of het eind van de 13e eeuw v. Chr. stamt, lag onder de terrassen, die daaroverheen waren gebouwd. In de vulling daarvan werd aardewerk gevonden uit zowel de Midden-Bronstijd als uit de 12e eeuw: nog meer “collared rim jars” en overgangskookpotten. Slechts een paar scherven zouden eventueel in de 14e eeuw v. Chr. gedateerd kunnen worden, en dat waren inderdaad kleine scherfjes. Het Midden-Bronstijdmateriaal komt ongetwijfeld uit de vroegere bewoningslagen

⁵ I. FINKELSTEIN, *The Archaeology of the Israelite Settlement*. Jerusalem 1988.

Fig. 3. Scherven van een complete kruik van het "col-lared rimtype" op de vloer van het huis.

waarmee de terrassen zijn opgevuld. Bewoningslagen uit de 14e eeuw ontbraken echter geheel. In de terrassen kwam ook geen aardewerk voor dat *later* dan de 12e eeuw gedateerd kon worden, dus we kunnen de bouw van dit hele stelsel rustig in de 12 eeuw v. Chr. plaatsen.

Wat betekent dit nu allemaal? In de eerste plaats zijn we het Urusalim van Abdi-cheba kwijt. Ook bij SHILOH's opgraving zijn in de terrassen geen scherven uit de 14e eeuw gevonden. Eigenlijk is nergens in Jeruzalem aardewerk uit de Amarna-periode aangetroffen, behalve in een graf op de Olijfberg. Daar zijn honderden kruiken en schalen gevonden uit de 17e-14e eeuw v. Chr.⁶ Als zich ergens bij de bron een grote stad had bevonden met stevige muren eromheen, dan waren daar zeker sporen van teruggevonden in de 130 jaar dat er nu al archeologisch onderzoek in Jeruzalem wordt verricht: een muur, scherven op het oppervlak of in de vele terrassen en podia

⁶ SALLER, FR. SYLVESTER J., *The Excavations at Dominus Flevit (Mount Olivet, Jerusalem), part II. The Jebusite Burial Place*. Jerusalem 1964.

Fig. 4. Gerestaureerde rand van de kruik.

die door de eeuwen heen in de stad zijn gebouwd. Dat is niet het geval, dus we moeten aannemen dat er geen grote stad heeft gestaan in de 14e eeuw.

Hoe zit dat dan met de brieven van Abdi-cheba? Die kunnen maar op twee manieren verklaard worden: ofwel Urusalim lag in het huidige Jeruzalem, maar was geen grote stad, ofwel Urusalim was wel een grote stad, maar dan niet Jeruzalem.

In het eerste geval moeten men zich Urusalim eerder voorstellen als een landgoed, een kroondomein. Abdi-cheba woonde in een versterkt huis ergens op de Olijfberg, beheerde een uitgestrekt gebied voor zijn heer, de farao, en begroef zijn familieleden in het grote graf daar. Dit idee wordt versterkt door het feit dat Abdi-cheba nergens in zijn brieven praat over de poorten van zijn stad of over haar sterke muren, wat andere vorsten wel doen. Integendeel, hij heeft het over zijn stevige *huis*. In een van de brieven klaagt hij over Nubische huurtroepen die geprobeerd hebben bij hem binnen te dringen:

“Wat de Nubiërs betreft: laat de koning de gezant maar vragen of mijn huis niet erg sterk is. Toch hebben ze een zware overtreding begaan. Zij pakten hun gereedschap en sloegen een gat in het dak.”

Er is echter een taalkundige moeilijkheid. In de brieven, die in het Akkadisch zijn geschreven, de lingua franca van die tijd, staat n.l. meerdere

malen het determinatief URU (stad) voor de naam Urusalim. Urusalim zelf betekent iets als “stad van (de god) Salim”, of “gebouwd door Salim”, en hiervoor staat weer Uru: Uru Urusalim. Het Urusalim van Abdi-cheba kan dus alleen een landgoed zijn geweest als het determinatief URU ook iets anders kan betekenen dan “ommuurde stad”.

De andere mogelijkheid haalt nog meer overhoop: Urusalim was wel een grote stad, maar niet Jeruzalem. Urusalim zou dan een stad elders in Palestina zijn, en de naamsovereenkomst zou toevallig zijn. Dit brengt de nodige konsekwenties met zich mee, want de naam Jeruzalem duikt al eerder in de geschiedenis op: in de “Vervloekingsteksten” uit Egypte, die in de 19e of 18e eeuw v. Chr. worden gedateerd. Op beeldjes en kruiken werden in hiëroglyfen de namen van steden en stammen geschreven, waarna ze werden kapotgegooid. Het idee hierachter zou zijn dat het ging om vijanden van Egypte of om steden die zo machtig waren dat Egypte er bang voor was.⁷

Een van de namen die diverse keren voorkomt is “Rushalimum”. Als echter de naar Urusalim in de 14e eeuw niet meer op Jeruzalem slaat, dan kunnen we er ook niet meer zeker van zijn dat Rushalimum uit de 18e eeuw dat wel doet. Misschien is Rushalimum wel dezelfde plaats als Urusalim, maar beide dan niet meer Jeruzalem.

En dit werkt natuurlijk naar twee kanten toe. Als het huidige Jeruzalem niet Urusalim heette in de 14e eeuw, wanneer heeft ze haar naam dan gekregen? Tot voor kort werd aangenomen dat de stad al Jeruzalem heette in de 18e eeuw, maar als dat wegvalt, moet ze die naam dus veel later hebben gekregen en waneer dan, en waarom?

Terug naar de archeologie van Jeruzalem, want er blijft nog veel interessants over. We zijn weliswaar een grote stad uit de 14e eeuw kwijtgeraakt, maar hebben er een kasteel uit de 12e eeuw voor teruggekregen. Jeruzalem gaat nu opeens een rol spelen in de vestigingsgeschiedenis van de Israëlieten.

Zoals bekend zijn er in het begin van IJzertijd, de 13e en 12 eeuw v. Chr., vele honderden nieuwe nederzettingen gesticht in het centrale bergland van Palestina, de Jordaanvallei en het oostelijk bergland in Jordanië. Het is een moeilijk probleem te bepalen wat er precies is gebeurd, en ik laat hier het probleem terzijde wie de mensen waren die de boerendorpen bouwden en nieuwe gebieden ontgonnen, waar ze vandaan kwamen en waarom ze dat deden. De grote golf nieuwe nederzettingen doet zich

⁷ B. MAZAR, “The Middle Bronze Age in Palestine”, *Israel Exploration Journal* 18, 1968, pp. 65-97.

vooral voor in het noordelijk bergland, Ephraïm en Manasse. In Juda en Benjamin zijn maar mondjesmaat dorpen aangetroffen, en vlakbij Jeruzalem zelfs maar één: Giloh. Hier is een versterkte boerderij gevonden, die in de 12e eeuw v. Chr. korte tijd bewoond is geweest. Het interessante is dat vlakbij deze boerderij een toren stond uit dezelfde periode, waarvan de bouwtechniek volgens de opgraver overeenkomst vertoonde met de terrassen van Jeruzalem.⁸

Wie bouwden het kasteel van Jeruzalem, en misschien de toren van Giloh? Het Oude Testament vertelt hoe daar in Davids tijd de Jebusieten woonden, een niet-Israëlitische bevolkingsgroep, die zich zo goed verchanst had dat hun stad of vesting nog nooit ingenomen was. Het is goed mogelijk dat deze Jebusieten het terrassensysteem en het fort daarbovenop in de 12e eeuw hadden gebouwd. Het is ook dit fort dat koning David inneemt: de Burcht van Sion, die hij de nieuwe naam: Stad van David geeft.

We weten niets van die Jebusieten. Behoren ze tot de stammen die langs de rand van de woestijn zwierven, de Habiru-groepen? Moeten we ons de vorst van de Jebusieten voorstellen als een soort roverhoofdman, die een fort bouwde om vandaaruit tol te heffen bij mensen die de bron Gichon wilden gebruiken, en die de omgeving plunderde? Is dat misschien de reden waarom de boerderij van Giloh al weer snel verlaten werd? Of waren de Jebusieten misschien huurtroepen van de farao van Egypte, die zijn blijven hangen in Palestina omdat ze niet meer konden terugkeren naar waar ze vandaan kwamen? Is het fort Jebus mogelijk gesticht door Egypte om de belangrijke route naar de stad Beth She'an te bewaken, waar een Egyptisch garnizoen gelegerd was?

Veel vragen en voorlopig weinig antwoorden. Het probleem van 12e eeuwse Jeruzalem is nog vrij nieuw, en het is niet alleen een archeologisch maar ook een historisch vraagstuk.

⁸ A. MAZAR, "Iron Age I and II Towers at Giloh and the Israelite Settlement", *Israel Exploration Journal* 40, 1990, pp. 77-101.

UMM QĒS (ANT. GADARA) IN JORDANIË.
DE KERKEN IN AREAAL I.

KAREL J.H. VRIEZEN¹

Umm Qēs is gelegen in het NW van Jordanië op een lange heuvelrug die in het noorden door het diepe dal van de rivier de Jarmuk, in het zuiden door de Wadi el-Arab en in het westen door het Jordaandal begrensd wordt. Deze ligging biedt een onvergetelijk uitzicht over het omringende gebied: naar het noorden over de hoogvlakte van Golan met op de achtergrond de top van de Hermonberg, naar het Westen over het heuvelland van Galilea met op de voorgrond het meer van Tiberias, naar het zuidwesten over de vlakte rond Beth She'an en het bergland van Samaria en naar het zuiden over de beboste hellingen van het Adjlungegebergte en de vlakte rond Irbid. Het dorp Umm Qēs is eind vorige eeuw gebouwd en ligt op een deel van een terrein met antieke bouwresten dat sinds het begin van de 19e eeuw beschouwd wordt als het ruïneveld van de stad Gadara², een van de steden van de Dekapolis.

1.1. Geschiedenis

Hoewel Gadara haar intrede in de geschiedenis deed ten tijde van de strijd tussen de Ptolemeëen en de Seleucieden aan het eind van de 3e eeuw v. Chr. (Josephus: A.J.XII.iii.3=§136), verraadt de Griekse naam van de stad een Semitische oorsprong (Hebr. *gader*=muur). Kennelijk heeft deze hellenistische stad een voorloper in vroeger tijden gehad.³ Nadat de Seleucieden hun macht over Transjordanië uitgebreid hadden, schijnt de stad de vorstelijke naam Antiochia Seleucia ontvangen te hebben.⁴ Gadara bleef een belangrijke

¹ De schrijver heeft deelgenomen aan het veldwerk in Umm Qēs in 1974-1980, 1992 en is co-editor van de slotpublicatie van deze opgravingen (in voorbereiding). Hij is verbonden aan de theologische faculteit van de Rijksuniversiteit Utrecht. Met financiële steun van deze faculteit wordt tevens in het kader van de vondstbewerking een archeologisch architectuuronderzoek ondernomen. Dit onderzoek wordt in 1992-1993 uitgevoerd door Ing. R. Guinée (Technische Universiteit Delft) en Drs. N.F. Mulder (Rijksuniversiteit Leiden).

² U.J. Seetzen, *Reisen durch Syrien, Palästina, Phönicien, die Transjordan-Länder, Arabia Petraea und Unter-Aegypten I*. Uitgeg. door F. KRUSE, D. HINRICHS en G.F.H. MÜLLER, Berlijn 1854, 369.

³ Vondsten van –weliswaar sporadisch – IJzertijdmateriaal worden gemeld: F.G. ANDERSEN en J. STRANGE, "Bericht über drei Sondagen in Umm Qēs, Jordanien, im Herbst 1983", *Zeitschrift des Deutschen Palästina-Vereins (=Z.D.P.V.)* 103 (1987), 90.

⁴ M. AVI-YONAH, *The Holy Land from the Persian to the Arab Conquests (536 BC to AD 640)*, Grand Rapids 1966, 51.

rol spelen; zij is als eerste stad vermeld bij de beschrijving van de veroveringen van de hasmonese vorst Alexander Jannaeus in het gebied van de Griekse steden in Transjordanië (Josephus: A.J. XIII.xiii.3=§356; B.J.I.iv.2=§86). Nadat dit gebied door de Romeinse veldheer Pompejus in 63 v. Chr. van de hasmonese overheersing “bevrijd” was, sloot een aantal steden zich aaneen tot een bond, de Dekapolis.⁵ Bij de diverse bestuurlijke indelingen van deze landen in de Romeinse tijd werd de –overigens autonome – stad achtereenvolgens toegewezen aan het koninkrijk van Herodes de Grote, aan de provincie Syria en tenslotte aan de provincie Palaestina Secunda. De stad wordt genoemd in het Nieuwe Testament (Mt. 8:28-34; vgl. echter Mk. 5:1-20 en Lk. 8:26-39). In de latere Romeinse en Byzantijnse tijd dankte de stad mede haar bekendheid aan de vermaarde warmwaterbronnen en baden in Ḥammath Gādēr / Emmatha,⁶ de resten van deze badplaats zijn in de zeventiger en tachtiger jaren opgegraven in el-Hamme in het Jarmukdal en zijn te zien vanuit Umm Qēs. Het Byzantijnse Gadara was een bisschopsstad (in 325 nam bisschop Sabinus deel aan het concilie van Nicea). In de Vroeg-arabische tijd was Gadara beroemd om haar wijn,⁷ maar later in de middeleeuwen werd de naam alleen nog maar gebruikt voor de plaats met de warmwaterbronnen in het Jarmukdal, terwijl in het terrein van het antieke Gadara de naam Mḳēs (later: Umm Qēs) opkwam.⁸

Gadara was eeuwen lang een centrum van Griekse cultuur en onder de geleerden en kunstenaars door wie de stad roem verwierf, zijn o.a. bekend de dichter Meleager, de filosoof Philodemus en de redenaar Theodorus, leraar van keizer Tiberius (allen 1e eeuw v. Chr.). Tot de martelaren die in het eerste jaar van de christenvervolging onder Diocletianus vielen, behoorde de diaken Zacchaeus uit Gadara (303).

In het tranjordaanse gebied was nog een stad met vrijwel dezelfde naam: Gadora (Gedor), de hoofdstad van Peraea.

1.2. Archeologisch onderzoek

Het eerste archeologisch onderzoek nabij Umm Qēs werd uitgevoerd door G. SCHUMACHER tijdens een oppervlakte-onderzoek in 1886. Deze

⁵ M. AVI-YONAH, *a.w.* (nt. 3), 81; A.H.M. JONES, *The Cities of the Eastern Roman Provinces*, Oxford 1971², 259,279v.; E. SCHÜRER, *The History of the Jewish People in the Age of Jesus Christ (175 BC - AD 135)*, II (herz. en uitg. door G. VERMES, F. MILLAR en M. BLACK), Edinburgh 1979, 125-127.

⁶ E.L. SUKENIK, “The ancient synagogue of el-Hammeh”, *Journal of the Palestine Oriental Society* 15 (1935), 101-180; Y. HIRSCHFELD, “The history and Town-Plan of Ancient Ḥammāt-Gādēr”, *Z.D.P.V.* 103 (1987), 101-116.

⁷ B. MERSHEN en E.A. KNAUF, “From Ġadar to Umm Qais”, *Z.D.P.V.* 104 (1988), 131.

⁸ B. MERSHEN en E.A. KNAUF, *a.w.* (nt. 7), 132v.

bracht een deel van het ruïneveld in kaart en maakte detailtekeningen van een aantal monumenten.⁹ Daarna werd enkele malen melding gemaakt van incidentele vondsten,¹⁰ maar het duurde tot 1965 voordat opgravingen ter plaatse verricht werden. Het eerste project betrof de opgraving van een Byzantijns badcomplex door UTE (WAGNER-)LUX van het Deutsches Evangelisches Institut für Altertumswissenschaft des Heiligen Landes (Jeruzalem/Amman).¹¹ Later zette zij met haar team het onderzoek voort met een grootschalig oppervlakte-onderzoek in 1974¹² ter aanvulling van het werk van SCHUMACHER en met een serie opgravingen in 1976-1980.¹³ Als resultaat van het onderzoek in 1974 kon een plattegrond van de bouwresten van het antieke Gadara voorzover deze bovengronds zichtbaar waren, gepubliceerd worden (fig.1). De resten strekken zich uit over een terrein van ca. 1600×450 m en tonen een ommuurde stad met ten westen daarvan een hippodroom en een triomfboog. Het terrein binnen de ommuring laat zich verdelen in een acropolis (ca. 250×250 m) en een grote benedenstad ten westen daarvan. De hoofdstraat van de stad, *decumanus maximus*, loopt oost-west en sluit buiten de oostelijke stadspoort aan op de weg naar het 20 km zuidoostwaarts gelegen Bēt er-Rās (ant. Capitoliās van de Dekapolis) en kan ten westen van de stad vervolgd worden in de richting van Tiberias.¹⁴ De opgravingen van 1976-1980 vonden plaats in areaal I (fig. 1:1; fig. 2; zie beneden), in areaal III (kruising van de *decumanus maximus* en een noord-zuid straat, een *cardo*; fig. 1:2), areaal IV en V (gedeelte van de *decumanus maximus*; fig. 1:3) en areaal VI (hippodroom; fig. 1:4).

⁹ G. SCHUMACHER, *Northern 'Ajlūn*, London 1890, 46-80.

¹⁰ E.R. GOODENOUGH, *Jewish Symbols in the Greco-Roman Period*, New York 1953, I 219, III fig. 574; S. MITTMANN, *Beiträge zur Siedlungs- und Territorialgeschichte des nördlichen Ostjordanlandes*, Wiesbaden 1970, 174-179; B. DE VRIES, "The North Mausoleum at Umm Qeis", *Annual of the Department of Antiquities in Jordan (=A.D.A.J.)* 18 (1973), 77; F. ZAYADINE, "A Dated Greek Inscription from Gadara-Umm Qeis", *A.D.A.J.* 18 (1973), 78.

¹¹ U. LUX, "Der Mosaikfußboden eines spätantiken Bades in *umm qēs*", *Z.D.P.V.* 82 (1966), 64-70; S. MITTMANN, "Die Inschriften des spätantiken Bades in *umm qēs*", *Z.D.P.V.* 82 (1966), 71-73.

¹² U. WAGNER-LUX, E.W. KRUEGER, K.J.H. VRIEZEN en T. VRIEZEN-VAN DER FLIER, "Bericht über die Oberflächenforschung in Gadara (Umm Qēs) in Jordanien im Jahre 1974", *Z.D.P.V.* 94 (1978), 135-144.

¹³ U. WAGNER-LUX en K.J.H. VRIEZEN, "Vorläufiger Bericht über die Ausgrabungen in Gadara (Umm Qēs) in Jordanien in den Jahren 1976-1978", *Z.D.P.V.* 96 (1980), 48-58; idem, "Vorläufiger Bericht über die Ausgrabungen in Gadara (Umm Qēs) in Jordanien im Jahre 1979", *Z.D.P.V.* 96 (1980), 158-162; idem, "Vorläufiger Bericht über die Ausgrabungen in Gadara (Umm Qēs) in Jordanien im Jahre 1980", *Z.D.P.V.* 98 (1982), 153-162.

¹⁴ S. MITTMANN, a.w. (nt. 9), 135v.

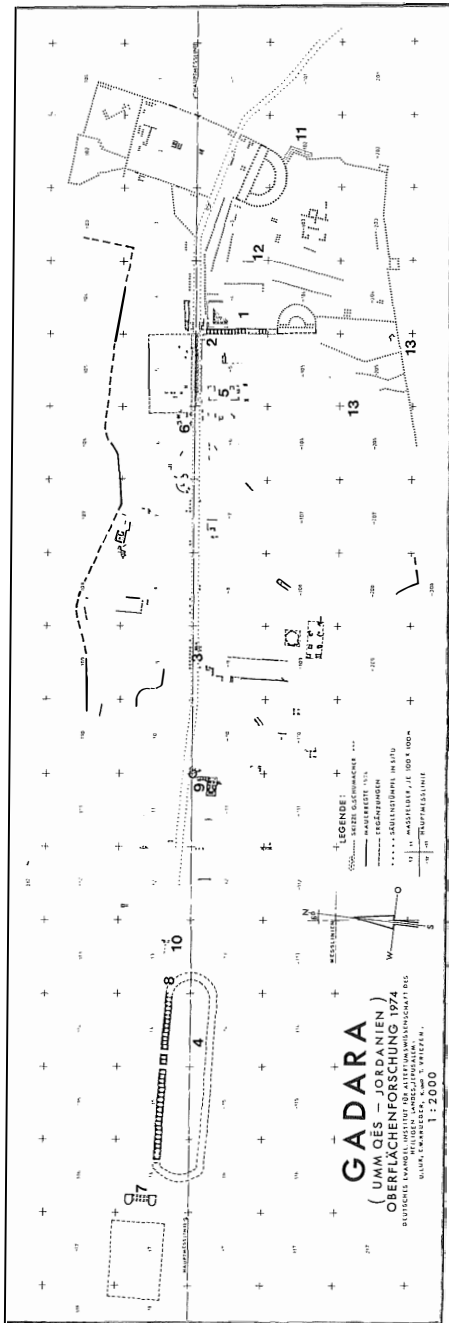

Fig. 1. Plattegrond van bovengronds zichtbare, antieke bouwresten in Umm Qĕs (oppervlakte-onderzoek 1974) met opgravingslocaties 1976-1992 (nrs. 1-13).

Tussen 1977 en 1983 werd door een team onder leiding van S. HOLM-NIELSEN (Universiteit van Kopenhagen) opgegraven in areaal II (Laatromeins en Byzantijns badcomplex; fig. 1:5).¹⁵ Vanaf 1986 worden de opgravingen voortgezet door teams onder leiding van P. BOL (Liebieghaus, Frankfurt) in het zgn. “Nympheum” (fig. 1:6), van A. HOFFMANN (Deutsches Archäologisches Institut, Berlijn) in de triomfboog en in de hippodroom (fig. 1:7,8), van T. WEBER (Deutsches Evangelisches Institut für Altertumswissenschaft des Heiligen Landes, Amman) in het Hypogeum en de daaroverheen gebouwde kerk en de twee nabijgelegen ronde torens (fig. 1:9), in de westpoort (fig. 1:10), in een tunnel onder de acropolis (fig. 1:11) en van SUSANNE KERNER (Deutsches Evangelisches Institut, Amman) eveneens in de tunnels onder de acropolis en langs de stadsmuren (fig. 1:12, 13).¹⁶

2.1. Areaal I: ligging (fig. 1-2, zie ook de foto op pg. 1)

De *decumanus maximus* verloopt in een gebogen lijn langs de voet van de NO- en de N-helling van de acropolis en gaat vanaf de NW-hoek van de heuvel in een min of meer rechte lijn westwaarts. Bij die NW-hoek loopt een *cardo* vanaf de *decumanus maximus* onder de W-helling van de heuvel langs naar het zuiden. Ingesloten door deze twee straten en het West-theater ligt een groot terras (95×32 m) aan de voet van de acropolis. Het terras kan globaal in drie delen onderverdeeld worden.

In het noordelijk deel (32×32 m) bevindt zich een zuilenhof. De hof is toegankelijk vanaf de *decumanus maximus* door drie ingangen aan de noordzijde. De niet overdekte ruimte van de hof was aan drie, wellicht vier, zijden omgeven door een colonnade en een overdekte omgang. Langs de oostzijde van de hof is een rij vertrekken.¹⁷

In het middendeel is areaal I gesitueerd, waar in 1976-1979 een centraal-bouw-kerk en in 1992 een deel van een tweede kerk werden opgegraven, die in het volgende besproken zullen worden.

¹⁵ S. HOLM-NIELSEN, I. NIELSEN en F.G. ANDERSEN, “The excavation of Byzantine Baths in Umm Qais”, *A.D.A.J.* 30 (1986), 219-232, 468-472.

¹⁶ P.C. BOL, A. HOFFMANN en T. WEBER, “Gadara in der Dekapolis. Deutsche Ausgrabungen bei Umm Qais in Nordjordanien 1986 bis 1988”, *Archäologischer Anzeiger* 1990, 193-266; E. KÜNZL en T. WEBER, “Das spätantike Grab eines Zahnarztes zu Gadara in der Dekapolis”, *Damaszener Mitteilungen* 5 (1991), 81-118; T. WEBER, “Gadara of the Dekapolis”, *A.D.A.J.* 31 (1987), 531-533; idem. *A.D.A.J.* 32 (1988), 349-352; idem. *A.D.A.J.* 34 (1990), 321 vv.; idem. *A.D.A.J.* 35 (1991), 223-231.

¹⁷ Na het oppervlakte-onderzoek van 1974 werd het noordelijk deel van het terras vrijgelegd door het Department of Antiquities (1975) en het Deutsches Evangelisches Institut (1976) en gedeeltelijk gerestaureerd voor het Department door de Duitse architect E.W. KRUEGER (1977).

2.2. *Basilica en centraalbouw*

In zijn oppervlakte-onderzoek maakte SCHUMACHER melding van het terras. Hij beschreef de resten in het midden van het terras als de overblijfselen van een kerk van het basilica-type met drie schepen en een absis gericht naar het noorden en concludeerde dat de bouwresten op het terras *must have originally belonged to a temple, which of old stood on the site which the basilica afterwards occupied*.¹⁸ In een gids van Umm Qēs die enkele jaren geleden verscheen, werd het terras en het gebouw dat in het midden ervan is opgegraven, beschreven als *The basilical terrace, an octagonal basilical church* en als *a square basilical church*.¹⁹

De opgravers van de kerk gebruikten echter het woord “centraalbouw” en hier is het nodig, zoals verderop zal blijken, om de gangbare terminologie te volgen, waarin langwerpige kerken met de term “basilica” en kerken die gepland zijn rondom een middelpunt met de term “centraalbouw” aangeduid worden.²⁰

2.3. *De centraalbouw-kerk (fig. 3-6)*

De kerk die op het middendeel van het terras werd opgegraven, is vierkant (lengte der zijden is ca. 23,15 m). Muren en zuilen van het gebouw zijn alle naar het westen toe omgevallen, kennelijk is het door een aardbeving verwoest.

Aan de westzijde van de kerk was een voorhal (breedte: 4,24 m) met een colonnade van acht zuilen.

De hoofdingang bevond zich in de westmuur. Een andere ingang, in de oostmuur van de kerk, is secundair met een steenwand afgesloten. Er zijn geen sporen van andere ingangen gevonden. In het vierkante gebouw waren halfronde absiden in de vier hoeken, waardoor de kerkruimte een octagonale vorm kreeg. Een octogonale stylobaat liep rond het centrale deel (diameter: 9.20 m) en de omgang daaromheen was 5.40 m breed. Aan de oostzijde staan de muren nog meer dan 2 m overeind, terwijl aan de westzijde alleen de onderste steenlaag of slechts de funderingen bewaard zijn.

De ZO-absis was van de kerkruimte afgescheiden door een koorhek, zoals blijkt uit de drempel waarin sleuven voor de *cancelli* uitgehakt zijn. De absis was via een doorgang aan het zuidende van het koorhek toegankelijk vanuit de kerkruimte en heeft kennelijk als kapel gediend. Tegen het midden van de

¹⁸ G. SCHUMACHER, *a.w.* (nt. 8), 62v.; vgl. ook C. STEUERNAGEL, “Der 'Adschlün IV”, *Z.D.P.V.* 49 (1926), 122v.

¹⁹ T. WEBER en R.G. KHOURI, *Umm Qais. Gadara of the Dekapolis*, Amman 1989, 22.

²⁰ R. VAN DEN BROEK, J.J.V.M. DERKSEN, G. MUSSIES en K.J.H. VRIEZEN, *Kerk en Kerken in Romeins-Byzantijns Palestina*, Kampen 1988, 65-71.

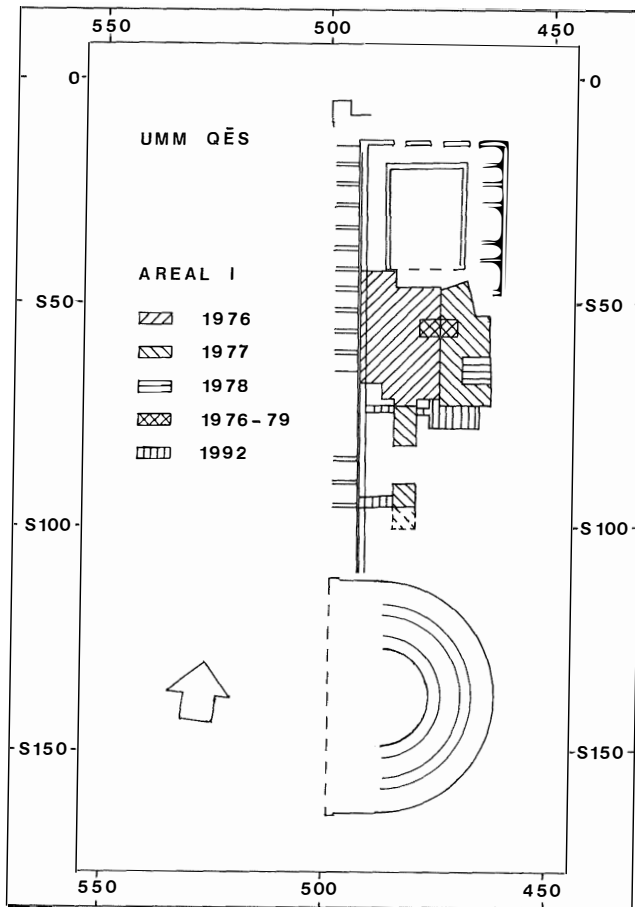

Fig. 2. Plattegrond van areaal I.

halfronde muur bevond zich een lage, zeshoekige zuil, deze wordt als voetstuk voor een reliekschrijn geïnterpreteerd. Ook de twee extra gaten in de koorhek-drempel en de ronde verdieping in de vloer erachter die nabij het noordeinde van de absis aangetroffen werden, zijn misschien sporen van liturgisch meubilair.

De NO-absis was ook van de kerkruimte afgescheiden, in dit geval echter door een muur (gedeeltelijk bewaard tot een hoogte van 0,69 m). Tegen het midden van de halfronde muur was een kleine sarkofaag opgesteld met in de resten van het pleisterwerk op de buitenzijde een deel van een kruis-reliëf, die ook als reliekschrijn geïnterpreteerd mag worden. In de vloer ervoor verzonken bevonden zich twee graven.

Op iedere hoek van de octogonale stylobaat rond het centrum van de kerk stond een zuil. De plinten van de bases, die alle op twee na *in situ* aangetroffen werden, zijn vierkant en passen niet bij de octogonale plattegrond van de stylobaat. Deze bases, de zuilen en de korinthische kapitelen zijn kennelijk hergebruikte *spolia* van een ouder vóór-Byzantijns gebouw. In de vijf *intercolumnia* aan de westzijde (B3-B2-B1-[B8]-[B7]-B6) waren koorhekken geplaatst, hetgeen geconcludeerd mag worden uit de verticale sleuven in de bases en de koorhek-drempel *in situ* tussen B2 en B3. In het ZO- (B5-B6) en in het NO-*intercolumnium* (B3-B4) bevond zich een muur. En in het O-*intercolumnium* (B4-B5) was een half rond podium gebouwd. Tegen de achterzijde van dit podium die in de omgang uitstak, was een zuil (S9) geplaatst, waarin op de oostzijde een kruis uitgehouwen was. Over twee halfcirkelvormige treden aan de westzijde kon men op het podium komen, dit is waarschijnlijk 0,54 m hoog geweest. In tegenstelling tot de vloeren van de omgang en de vier absiden, die – voor zover bewaard – alle met *opus sectile* geplaveid zijn, tonen de vloerresten van het centrale octogoon een onderscheid tussen het westelijk deel dat met grote steenplaten geplaveid is en het oostelijk deel met *opus sectile*.

Onder de vloer was een funderingslaag van steenbrokken waartussen ook nogal wat architectuurfragmenten lagen, die over een lager gelegen vloer van grote kalksteen platen gelegd was. In deze funderingslaag werd vóór het halfronde podium een U-vormige rij van rechtopgestelde stenen ontdekt. Binnen deze U-vorm bevond zich een fijn afgewerkte stenen kist met twee vakken (buitenmaten: 1,16×0,52×0,40 m), die gevuld was met fijn zand. De rechtopgestelde stenen en de kist waren in een kuil geplaatst, die door de lager gelegen kalksteenplaten vloer heen gegraven was tot op de rots; in de rotsbodem was een ondiep graf uitgehouwen. Deze vondsten wijzen erop dat er oorspronkelijk onder het centrum van de kerk een graf was, dat later door een dubbele reliekschrijn werd vervangen.

Men mag aannemen dat het centrale octogoon, dat aan de westzijde door koorhekken en aan de oostzijde door meer massieve inbouwsels van de

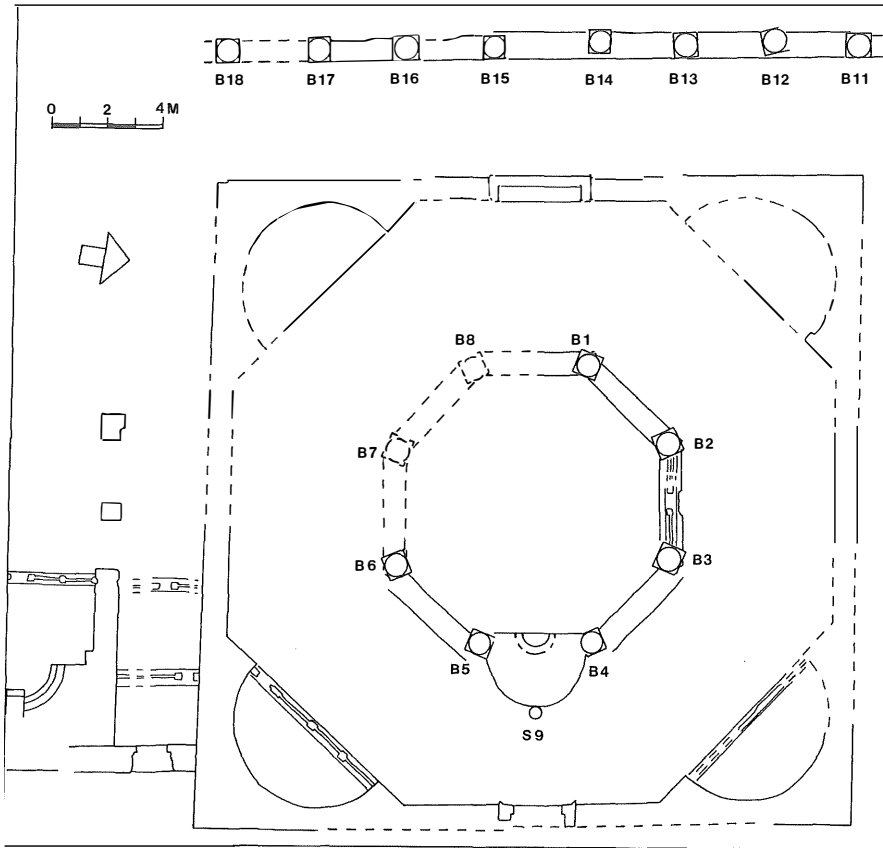

Fig. 3. Plattegrond van centraalbouwerk en basilica in areaal I

omgang afgescheiden was, het *sanctuarium* van de kerk vormde. Het was toegankelijk door een opening in het koorhek aan de noordzijde (tussen B2 en B3). Voor het halfronde podium dat waarschijnlijk als *synthronos* of als een voorleesplaats geïnterpreteerd mag worden, bevond zich onder de vloer een reliekschrijn en het is aannemelijk dat er boven het reliek een altaar gestaan heeft, hoewel daarvan geen resten gevonden zijn.

2.4. Stratigrafie en datering

Onder de kerk is – zoals hierboven al vermeld – een kalksteenplaten vloer aangetroffen. Niet alleen de kuil waarin de U-vormige rij rechtopge-

stelde stenen en de stenen kist geplaatst waren, was hier doorheen gegraven maar ook de funderingssleuven voor de muren van de kerk. De ondergrond van deze vloer werd nader onderzocht in een proefsleuf in de narthex. Daarbij bleek dat deze vloer gelegd was over een pakket van aarde en puin dat op de rotsbodem achter de westelijke steunmuur van het terras gestort was en dat op zijn vroegst in de 1e eeuw n. Chr. te dateren is. De vloer liep tot tegen de rand van de terrasmuur. Op een later tijdstip was op deze terrasmuur een lage smalle muur gebouwd (hoogte: 0,55 m, breedte 0,90 m), die diende als stylobaat voor de colonnade van de narthex.

De bouw van de kerk kan voorlopig alleen gedateerd worden op grond van vergelijkend onderzoek, aangezien de bestudering van de stratigrafie en de vondsten nog niet geheel voltooid is. De beste parallellen voor deze centraalbouw blijken gevonden te worden in een drietal vierkante kerkgebouwen met een octogonale of een ronde kerkruinte, die chronologisch en geografisch een groep lijken te vormen, waarin de kerk van Umm Qēs goed zou passen. Het gaat om de zgn. Kathedraal in Bosra (512), de St. Georgiuskerk in Ezra (515) en de St. Johanneskerk in Djeraj (531). Van deze is de kerk in Ezra de nauwste parallel, hoewel daar aan de oostzijde van het vierkant gebouw een basilicaal *sanctuarium* met absis toegevoegd is.²¹ Op grond van deze gegevens mag de centraalbouw in Umm Qēs in de eerste helft van de 6e eeuw gedateerd worden. De datering van de verwoesting van de kerk is af te leiden uit de vondsten van omajjadisch aardewerk op de kerkvloer, de muren van het gebouw zijn daarop neergelassen en men mag aannemen dat de kerk vernield is door dezelfde hevige aardbeving als die, welke zoveel schade veroorzaakte in het nabijgelegen Pella in het jaar 747.

2.5. De basilica: opgraving en datering (fig. 3)

Tijdens de opgraving van de centraalbouw waren ten zuiden van deze kerk resten gevonden waarvan aangenomen werd dat zij behoorden tot een kapel naast de kerk. Om dit nader te onderzoeken werd in 1992 een korte aanvullende opgraving ondernomen. Daarbij werd niet, zoals verwacht, een kleine kapel maar een deel van een tweede kerk vrijgelegd. Ditmaal een kerk van het basilica-type met drie schepen.

²¹ De octogonale kerken in Jeruzalem (Hemelvaatskerk), Bethlehem (*memoria* over de Geboortegrot), op de berg Gerizim (Theotokoskerk) en in Kapernaüm, die alle in de 4e en 5e eeuw gedateerd worden, verschillen teveel van het hier besproken vierkante gebouw.

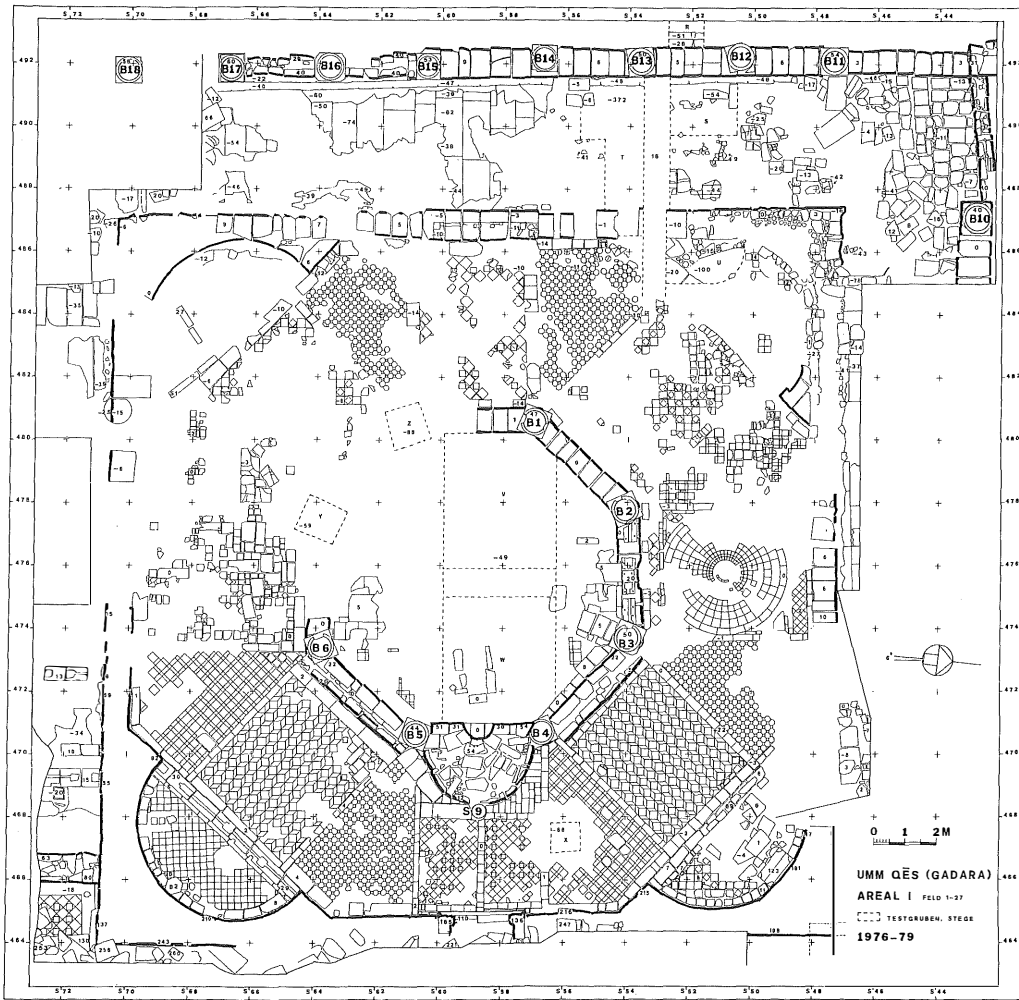

Fig. 4. Plattegrond van centraalbouwerk in areaal I

In het oostelijk deel van het middenschip bevond zich het *sanctuarium*. Dit is afgescheiden van het westelijk deel door een koorhekdrempel. De doorgang door het koorhek lag op de as van de kerk en de vloer van het *sanctuarium* was ca. 0,10 m hoger dan de vloer van de rest van de kerkruimte. Aan de oostzijde van het *sanctuarium* bevond zich de *synthronos*: drie zitrijen voor de clerus langs de halfronde absismuur met in het midden treden en een platform voor de *cathedra*. Voor de *cathedra* bevond zich in de vloer verzonken een rechthoekige stenen bak (lengte: 0,60 m), die waarschijnlijk als bewaarplaats voor een relik gediend heeft.

In het noordelijke zijschip werden twee koorhekdrempels gedeeltelijk teruggevonden. Zij verliepen over de breedte van het schip. De westelijke van deze drempels had de doorgang door het koorhek in het midden. Bij de oostelijke drempel was de doorgang aan de noordzijde van het koorhek, terwijl zich achter het midden van deze drempel verzonken in de vloer twee marmeren bakjes (0,30×0,26×0,24 m) bevonden. Ook deze zullen waarschijnlijk als bewaarplaats voor relieken gediend hebben; in deze drempel en ook in de koorhekdrempel in het middenschip bevonden zich extra gaten, die misschien evenals de extra gaten in de drempel van de ZO-absis van de centraalbouw voor liturgisch meubilair aangebracht zijn.

Evenals bij de centraalbouw zijn de funderingssleuven voor de muren van de basilica door de lager gelegen kalksteenplaten vloer heengegraven. In de funderingslaag onder de vloer van het *sanctuarium* en in de puinlaag van de ingestorte absismuur op deze vloer is omajjadisch aardewerk gevonden. Op grond van deze vondsten zijn de bouw en de verwoesting van de basilica tussen het midden van de 7e en het midden van de 8e eeuw te dateren.

3.1. Vergelijkende studie

Voor een vergelijkende studie zijn er in het gebied van de provincies *Palaestina* en *Arabia* resten van meer dan 350 Byzantijnse kerken en kapellen bekend.²² Slechts zo'n 5% van deze ruïnes behoren tot het centraalbouw-type, de overgrote meerderheid tot het basilica-type.

²² In de theologische faculteit van de universiteit van Utrecht wordt gewerkt aan een databestand voor de vergelijkende studie van de archeologie en de geschiedenis van de Vroegere kerk in de provincies *Palaestina* en *Arabia*: het projekt CHEARCH. Het programma bestaat uit vier gerelateerde databestanden: inscripties, veldarcheologie, historische personen en vakliteratuur.

De meeste van de centraalbouw-kerken zijn echter geen centraalbouw in de ware zin, maar vertonen een overgangsvorm van een centraal kerklichaam, waar aan de oostzijde een *sanctuarium* met absis, altaarruimte, *synthronos* en soms ook *pastophoria* zijn toegevoegd, zoals bij het basilica-type. Dit geldt ook voor de drie kerken uit Bosra, Ezra en Djerassj, die hierboven als parallellen genoemd zijn. In dat opzicht is de kerk in Umm Qēs met het *sanctuarium* in het midden van de kerk uniek in *Palae-stinalArabia*.²³ De enige andere echte centraalbouw-kerken in het gebied zijn de memoriaalkerken over het Heilige graf in Jeruzalem en over de Geboortegrot in Bethlehem, en de Hemelvaartskerk op de Olijfberg: alle uit de 4e eeuw.

In een vergelijkende studie van de basilica van Umm Qēs speelt de vorm van het *sanctuarium* een belangrijke rol. Het westelijke koorhek in het noordelijke zijschip ligt in één lijn met het koorhek in het middenschip. Als deze lijn zich voortzet in het zuidelijke, nog niet opgegraven deel van de kerk, dan zou dit *sanctuarium* behoren tot het type van het transversale *sanctuarium*, dat aan het einde van de 6e eeuw opgekomen schijnt te zijn.²⁴ Dit komt overeen met onze datering van de bouw van deze basilica in de 7e eeuw.²⁵

3.2. Het verband tussen de twee kerken (fig. 3)

Volgens de voorlopige datering van de twee kerken zou er na de bouw van de centraalbouw zo'n honderd jaar verlopen zijn, voordat de basilica gebouwd werd. Nu vertoont de oostelijke muur van de basilica meer dan één bouwfase en op grond van die gegevens kan de gang van zaken als volgt gereconstrueerd worden. Na de voltooiing van de centraalbouw werd eerst alleen deze oostelijke muur gebouwd. Deze stond langs de oostzijde van een hof ten zuiden van de centraalbouw en door een deur in de muur had men toegang tot een vertrek ten oosten van die hof. Later werd de basilica tegen deze muur aangebouwd en werd de deur met een steenwand afgesloten.

²³ In Noord-Syrië en Klein-Azië schijnt een klein aantal kerken ook een liturgisch middelpunt te hebben, b.v. Antiochië-Kaoussië (het martyrium van St. Babylas); E. BALDWIN SMITH, *The Dome*, Princeton 1950 (herdr. 1978), 135-139; A. GRABAR, *Martyrium I*, Parijs 1946 (herdr. Londen 1972), 356-368.

²⁴ A. OVADIAH, *Corpus of the Byzantine churches in the Holy Land*, Bonn 1970, 196v.

²⁵ Vanwege recente graafwerkzaamheden is de stratigrafische samenhang tussen de beide drempels in het noordelijke zijschip slechts indirect vast te stellen, aangezien zij echter op gelijk niveau liggen, wordt aangenomen dat zij gelijktijdig zijn.

Voor de vraag welk verband er tussen de twee kerken bestaan kan hebben, kan men andere tweeling- en meerlingkerken²⁶ in de regio ter vergelijking aanvoeren. In dergelijke complexen blijken de onderscheiden kerken soms verschillende functies vervuld te hebben.²⁷ Dit is duidelijk in de gevallen waar een echte centraalbouw gecombineerd is met een basilica, bijvoorbeeld bij de Heilige grafkerk in Jeruzalem en de Geboortekerk in Bethlehem: daar bestaan de tweelingkerken uit een *memoria*/centraalbouw over de heilige plaats en een daaraan verbonden basilica voor de viering van de liturgie.

In het geval van Umm Qēs is het een belangrijk gegeven dat de twee kerken niet gelijktijdig gebouwd zijn. De eerste van de twee volgde de traditie van de centraalbouw, een bouwtype dat veel in de grafarchitectuur voorkwam. Het was een *memoria* (*martyrium*) met een *sanctuarium* in het midden van de kerk, waar zich een graf en later een dubbele reliekschrijn bevond. Daar werd de liturgie gevierd. In deze kerk waren ook andere kleinere kapellen: in ieder geval de ZO- en de NO-absis, elk met hun eigen relieken.²⁸ De omgang bood de gelegenheid om een rondgang te maken rondom het *sanctuarium* en langs de kapellen in de hoeken en vanuit de omgang kon het verzamelde kerkvolk de liturgie volgen die in het *sanctuarium* gevierd werd. De *memoria* gelegen op een uitgelezen plaats in het midden van het terras met uitzicht over de benedenstad, toegankelijk vanaf de *decumanus maximus* door de zuilenhof aan de noordzijde en waarschijnlijk aanvankelijk ook met een hof aan de zuidzijde moet een prominente kerk in de stad geweest zijn. Het is niet bekend welke relieken in deze kerk bewaard werden. Misschien is hierbij te denken aan de martelaar Zacchaeus. Maar deze kerk is niet de enige kerk met relieken in de stad geweest.²⁹ Of de martelaarscultus veel pelgrims van buiten Gadara aange trokken heeft, is niet bekend, want de stad schijnt geen rol te spelen in historische pelgrimsliteratuur.

²⁶ Bijv. in Jeruzalem: de Heilige grafkerk, in Bethlehem: de Geboortekerk, in Djerasj: de kerken van St. Johannes, St. Georgius, St. Cosmas en Damianus, in Ain Karim: de Noordelijke en de Zuidelijke Kerk, in Kafr Kama: de Noordelijke en de Zuidelijke kerk, in Silwan: de Dubbele en de Viervoudige kapel, in Umm ex-Rasas: de kerken van bisschop Sergius, St. Stephanus en de twee westelijke kapellen, in Umm edj-Djemaal: de Dubbele Kerk.

²⁷ Bijv. de kerken van de drielingkerk in Djerasj zijn elk aan andere heiligen gewijd en in Ain Karim is de Noordelijke kerk waarschijnlijk een dodenkapel geweest.

²⁸ Mogelijk hadden ook de twee westelijke absiden een liturgische functie, maar deze waren te zeer verwoest om daarvan nog sporen over te hebben.

²⁹ WEBER groef in 1988/1989 een kerk op die waarschijnlijk ook als *martyrium* geïnterpreteerd mag worden; E. KÜNZL en T. WEBER, *a.w.* (nt. 15), 84.

Fig. 5. Centraalbouwkerk: middenoctogoon na gedeeltelijke restauratie in 1979 (W-waarts).

De tweede kerk werd later gebouwd. Hier werden ook relieken bewaard: in het *sanctuarium* en in het noordelijke zijschip. Deze kerk was een basilica, het type van kerk bij uitstek geschikt voor de viering van de eucharistie. Mogelijk ontstond er in de loop van de tijd een behoefte aan een kerk voor gemeente-diensten of vereiste het aantal verkregen relieken een extra kerk. En zo groeide de enkele *memoria* uit tot en tweeling-kerk, waarin twee architectuurconcepten van ruimtelijke indeling vertegenwoordigd zijn.

3.3. Vroegere bouwwerken op het terras

Voor het bouwen van de centraalbouw en de basilica zijn *spolia* gebruikt en in sommige gevallen hebben *spolia* uit beide kerken identieke profileringen. De kerken en de zuilenhof vormen de Byzantijnse bouwfase op het terras. De basalten deurramen van de centraalbouw hebben een profilering die identiek is met die van de omraming van de deur in de NW-hoek van het terras, welke bij het leggen van het plaveisel van de Byzantijnse zuilenhof geblokkeerd werd en waarschijnlijk tot de Romeinse opzet van het terras behoorde.³⁰

³⁰ Dit deurraamprofiel komt echter ook in andere uit basalt opgetrokken gebouwen van Romeins Gadara voor.

Fig. 6. Centraalbouwkerk:
ZO-absis (ZW-waarts).

Dit leidt tot de vraag of deze Byzantijnse bouwwerken opgetrokken zijn met *spolia* van vroegere gebouwen op het terras en vervolgens tot de vraag naar wat er op het terras stond in de Romeinse tijd. Is de veronderstelling van SCHUMACHER dat er in vroeger tijd een tempel gestaan had, juist? En zo ja, zou dit dan weer een voorbeeld zijn van een kerk die gebouwd is op een oudere heidense tempel, een fenomeen dat ook in andere vindplaatsen is aangetroffen en dat mogelijk werd door de ontwikkeling van strenge wetgeving tegen heidense tempels tussen Constantijn de Grote en Theodosius II?³¹

³¹ F.W. DEICHMANN, "Frühchristliche Kirchen in antiken Heiligtümern", *Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts* 1939, 105-136.

Wat de eerste van deze twee vragen betreft, ben ik sceptisch. Want, hoewel het Romeinse plaveisel (n.l. de lager gelegen kalksteenplaten vloer) op verschillende punten op het terras blootgelegd werd, zijn er nog geen sporen van grote bouwwerken in verband met dit plaveisel gevonden. Dus zolang er geen resten van zo'n bouwwerk uit vroeger tijd zijn, kan men alleen maar aannemen dat het terras diende als een forum of als het benedenterras bij een tempel hogerop de acropolis-heuvel.³²

Maar welke van deze beide mogelijkheden men ook kiest, de bouw van deze kerken op zo'n uitgelezen plaats, of het nu het benedenterras van een tempel was of een forum naast het West theater, kan er zeer wel op gericht geweest zijn om tegenwicht te bieden tegen de oudere heidense praktijken.

Verklarende woordenlijst:

absis: halfronde of hoefijzervormige ruimte die aansluit bij een grotere ruimte, bijv. een kerkruimte, en daarvan de afsluiting vormt

basis: voetstuk voor een zuil

cancelli: hekwerk ter afscheiding van de liturgische ruimte, doorgaans ca. 0,90 m hoog, gemaakt van marmer of kalksteen en bestaande uit vierkante staanders met daartussen panelen

cathedra: bisschopszetel

in situ: liggend of staand op de plaats, waar het voorwerp oorspronkelijk gestaan heeft en gebruikt is

intercolumnium: ruimte tussen twee zuilen

martyrium: gedachteniskerk ter herdenking van een martelaar

memoria: gedachteniskerk ter herdenking van een bepaalde persoon, feit of gebeurtenis uit de bijbelse of vroeg-christelijke geschiedenis

narthex: voorhal

octogonaal: achthoekig

opus sectile: vloertegels; met gebruikmaking van verschillende vormen en kleuren zijn diverse geometrische patronen in de tegelvloer gelegd

pastophoria: twee zijvertrekken, terweerszijden van de absis, die mogelijk een liturgische functie hadden

sanctuarium: afgescheiden liturgische ruimte in een kerk

spolia: hergebruikte bouwstenen van vroegere bouwwerken

stylobaat: drempelvormige verhoging die een reeks zuilen draagt

synthronos: presbyterbanken en *cathedra* in het *sanctuarium* van een vroeg-christelijke kerk

³² Vgl. de plattegrond van de Zeustempel in Djerassj, J. SEIGNE, "Jérash: Sanctuaire de Zeus", *Revue Biblique* 93 (1986), 238-247.

DE TOMBE VAN DE SJEIK VAN QASR IBRIM*

H. BARNARD

Inleiding

Qasr Ibrim is één van de laatste resten van Beneden-Nubië. Eens hoog verheven boven de Nijl-vallei ligt de verlaten stad tegenwoordig op een schiereiland aan de westkust van het Nassermeer, het stuwmeer dat ontstond na het sluiten van de Hoge Dam te Aswan. Op een afstand van 250 km. ten zuiden van deze dam, en 50 km. ten noorden van Aboe Simbel op de andere oever, kan men Qasr Ibrim alleen per boot bereiken. Sinds 1962 financiert de Egypt Exploration Society, te Londen, elke twee jaar deze reis voor een Engelse wetenschappelijke staf en een aantal Egyptische werklui. In volledige afzondering bestuderen zij deze laatste stad in Beneden-Nubië waar, door de bijzondere klimatologische omstandigheden, een groot aantal organische resten bewaard is gebleven.¹⁻²

Qasr Ibrim werd gesticht door de Egyptenaren aan het eind van de 18de dynastie (circa 1300 v. Chr.). Tot de 13^e eeuw werd de stad achtereenvolgens veroverd en bewoond door: Napatanen, Romeinen (Strabo verwijst naar de stad als Primis), Meroïeten en Christenen.³⁻⁴ In 1520 herbouwde een Bosnische divisie van het Ottomaanse leger de verlaten citadel. Deze laatste fase in de geschiedenis van Qasr Ibrim eindigde met het verlaten van de stad in 1840. Behalve van strategisch belang, een fort met een uitzicht van vele kilometers over de Nijlvallei, was de stad tevens een religieus centrum. De tempel gebouwd door Taharqa in 670 v. Chr. was eeuwenlang een pelgrimsoord. De in 550 gebouwde kathedraal, die nog steeds het aangezicht van de stad bepaalt, werd later door de Bosniërs tot moskee gemaakt door haar te voorzien van een mihrab, een lege nis die de gelovige de richting van Mekka wijst.⁵ (fig. 1)

In the boorjaar van 1990 en 1992 was de auteur, als arts en consulent op het gebied van menselijke overblijfselen, lid van de expeditie naar Qasr Ibrim.⁶⁻⁷ In die tijd zijn enkele van de vele graven in en rond de stad opgegraven en bestudeerd.⁸⁻¹⁰ Eén daarvan wordt hieronder beschreven.¹¹⁻¹²

* De schrijver wil graag David Edwards PhD en de componist Richard Wagner bedanken voor hun bijdrage aan het tot stand komen van dit artikel. Het onderzoek werd mogelijk gemaakt door de logistiek en financiële steun van de Egypt Exploration Society te Londen.

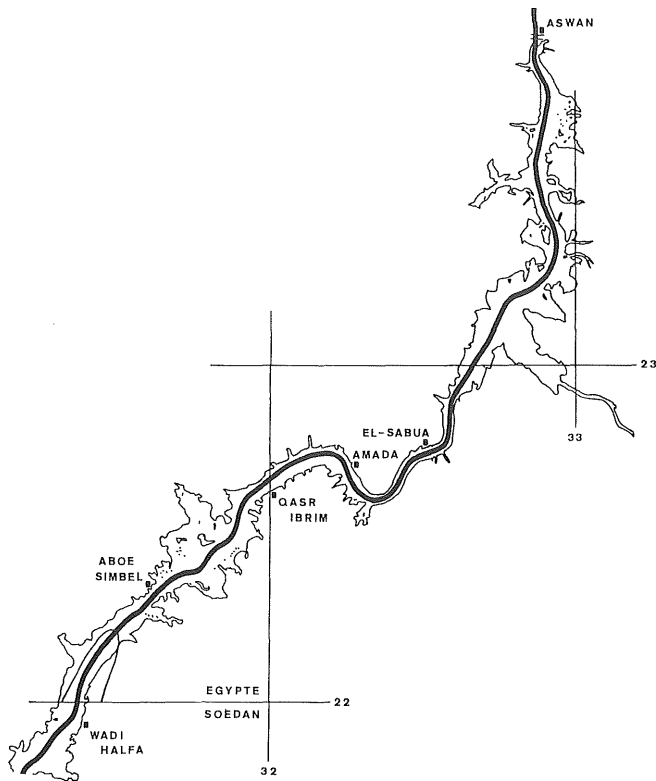

Fig. 1. Kaart van het Nassermeer, waarin de vroegere loop van de Nijl en de overblijfselen van Beneden-Nubië zijn aangegeven

Beschrijving van de tombe

Het meest opvallende object in de directe omgeving van Qasr Ibrim is een van lemen stenen vervaardigd graf dat meestal de “tombe van de sjeik” wordt genoemd. Door de ligging op de rand van het woestijnplateau ten zuiden van de stad, vlak naast de weg naar de zuidelijke poort van Qasr Ibrim, lijkt deze tombe te bewegen en is vaak te zien in een onverwachte richting. Het karakteristieke silhouet, een koepel gedragen door vier pilaren, is dan ook in de achtergrond van veel foto’s zichtbaar. In februari 1992 werd dit grafmonument door de auteur in kaart gebracht. Eerst werden de vier muren steen voor steen nagetekend, daarna werden een

plattegrond en een doorsnede vervaardigd (alles schaal 1:20).¹³⁻¹⁴ Vervolgens werd een serie zwart-wit foto's en kleuren dia's gemaakt. (fig. 2)

De tombe heeft een veel voorkomend ontwerp: een kubusvormige ruimte met een koepel als dak. In elk van de vier muren is een grote opening vrijgehouden en een helling van losse stenen doet het westelijke "raam" op een ingang lijken. In de oostelijke muur geeft een veel kleinere opening toegang tot het eigenlijke graf, onder de tombe. Ondanks dit symmetrische ontwerp is geen van de muren gelijk, gedeeltelijk omdat de tombe op een helling is gebouwd en gedeeltelijk omdat geen van de hoeken werkelijk recht is. Bij nadere bestudering blijkt dat de tombe gebouwd is op een eerder, rechthoekig graf met een plat dak. Twee van dergelijke graven, waarschijnlijk Christelijk, bevinden zich aan de andere zijde van de woestijnweg. De vloer van de latere tombe, waarvan de plattegrond is weergegeven in figuur 4, wordt gevormd door het dak van het oudere graf.

Zowel het graf als de tombe zijn gebouwd van hergebruikte lemen stenen. Al deze stenen verschillen van elkaar en vele zijn beschadigd. Hierdoor, en door de matige kwaliteit van het metselwerk, zijn de muren nogal onregelmatig. De grootste gaten zijn gevuld met stenen uit de woestijn. Er is een duidelijke lijn te onderscheiden waar de verschillende bouwfasen in elkaar overgaan. Verschillen in bouwstijl of bouw materiaal konden niet worden vastgelegd. De buitenkant van het grafmonument is ernstig verweerd en een gedeelte van de zuid-oostelijke hoek is ingestort. De binnenkant van de tombe is gepleisterd tot het niveau waar het gewelf op de muren rust. Het pleisterwerk, en de raamopeningen, zijn bedekt met kleine olievlekken.

Opvallend is de manier waarop de trommel van het gewelf op de muren is bevestigd. Zonder het gebruik van pendentieven of trompen, vooral bij religieuze gebouwen is dat laatste in Egypte de gebruikelijke techniek, is deze trommel eenvoudig op de dikke muren geplaatst.¹⁵ Ook ontbreekt de, in dergelijke tombes gebruikelijke, mihrab: de lege nis die de gelovigen de richting van Mekka wijst.¹⁶

In het graf onder de tombe waren de stoffelijke resten van verschillende mensen aanwezig, zowel beenderen als kleding.¹⁷ In de woestijn rond graf en tombe werd een groot aantal potscherven gezien. Al deze voorwerpen bleven onberoerd tot verdere bestudering mogelijk zal zijn.

Bespreking (fig. 3-5)

Na de komst van het Christendom en de Islam naar Nubië, respectievelijk in 550 en 650 AD, bewoonden zowel christenen als moslims Beneden-Nubië. Tegen het eind van deze periode, die bekend staat als de "Christelijke periode", was Qasr Ibrim verlaten. Met de bezetting in 1520 door een

Fig. 2. De “tombe van de sjeik” te Qasr Ibrim gezien vanuit het zuiden. De baak rechts van de tombe is verdeeld in blokken van 50 cm. Links van de tombe is de Stad Qasr Ibrim, als schiereiland in het Nassermeer, zichtbaar.

Bosnische divisie van het Ottomaanse leger van verschillende citadels ten zuiden van de eerste cataract, waaronder Qasr Ibrim, kreeg de Islam de overhand in dit gebied.

Tot toekomstig onderzoek het tegendeel bewijst lijkt het veilig aan te nemen dat de zogenaamde “tombe van de sjeik” een christelijk graf is dat later door moslims is hergebruikt. De overeenkomsten in bouwstijl en gebruikte materialen wijzen op het verloop van slechts korte tijd tussen de eerste en de laatste fase van de bouw. De afwijkende architectuur van de laatste fase maakt het onwaarschijnlijk dat het gebouw door Bosniërs is

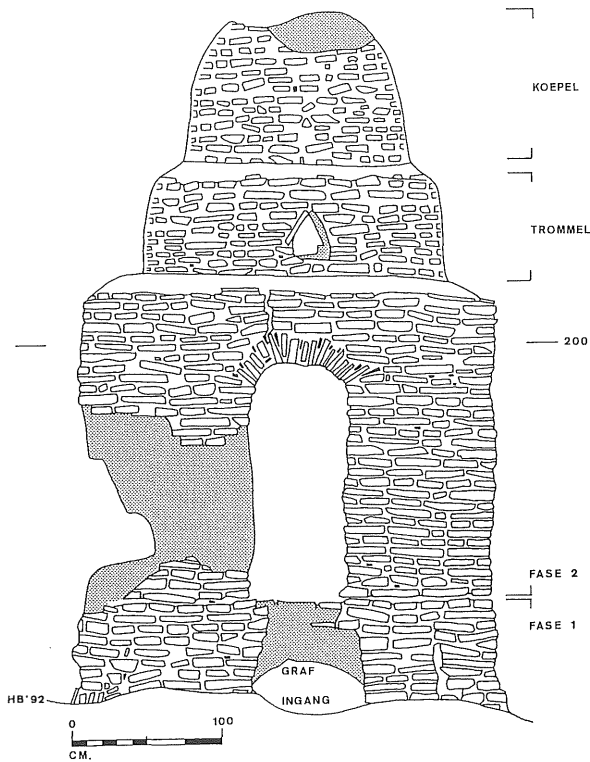

Fig. 3. De oostelijke muur van de “tombe van de sjeik” te Qasr Ibrim. Een absolute hoogte van 200 m. boven zeeniveau is in de tekening met een lijn aangegeven.

voltooid. Met het toenemen van de invloed van de Islam aan het eind van de Christelijke periode zullen christelijke graven zijn omgebouwd tot islamitische graven, waarbij gebruikt werd gemaakt van stenen afkomstig uit de vervallen stad. Het is zelfs mogelijk dat het graf meer dan twee maal is gebruikt. De tombe op het graf is waarschijnlijk gebouwd toen er voor de laatste maal iemand in het graf werd bijgezet. Te oordelen naar de vele olievlekken, afkomstig van brandende olielampjes, is deze plaats daarna een bedevaartsoord geworden. Dit voortdurend hergebruik van gebouwen en bouwmaterialen is gebruikelijk in Egypte en zeker in Qasr Ibrim waar grondstoffen, en met name water, schaars zijn.

Als het bovenstaande juist is, is de “tombe van de sjeik” gebouwd tussen de 6^e en de 13^e eeuw. Eerst bestond het monument uit een rechthoekig

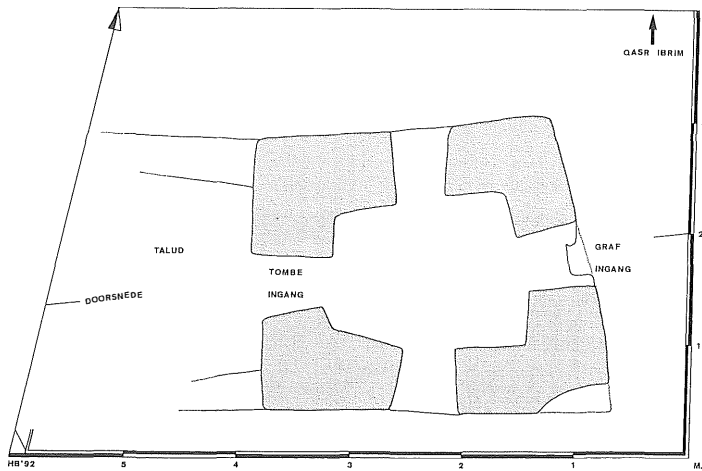

Fig. 4. Plattegrond van de "tombe van de sjeik" te Qasr Ibrim. De woestijnweg naar de zuidelijke poort van de stad ligt oostelijk van deze tekening. Het vlak van de doorsnede die is weergegeven in figuur 4 is met een lijn aangegeven.

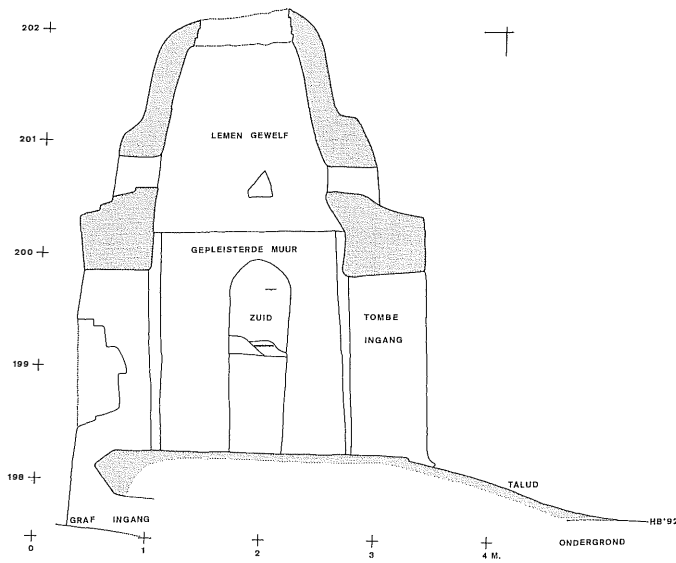

Fig. 5. Oost-west doorsnede van de "tombe van de sjeik" te Qasr Ibrim met uitzicht op het zuiden. De cijfers links geven de absolute hoogte, in meters boven zeeniveau. De positie van deze doorsnede is ook weergegeven in figuur 3.

graf, uitgegraven in de ondergrond en bedekt met een plat lemen dak. Later werd ditzelfde graf gebruikt om een vooraanstaande moslim of, indien het graf tevoren was geruimd, moslims te begraven. Vervolgens werd het graf uitgebreid met een kleine, gewelfde tombe waarin godsdienstige rituelen werden uitgevoerd. Deze conclusie, uitsluitend gebaseerd op bouwkundige waarnemingen, toont, behalve de complexe ontstaansgeschiedenis van de zogenaamde “tombe van de sjeik”, aan dat dit grafmonument waarschijnlijk dateert uit de Christelijke periode zoals vaker van dergelijke tombes is gesuggereerd.¹⁸

Literatuur

1. ALEXANDER J.A., DRISKELL B., Qasr Ibrim 1984, *JEA* 71 (1985) 12-26.
2. ROWLEY-CONWY P., Nubia AD 0-550 and the “Islamic” agricultural revolution; preliminary botanical evidence from Qasr Ibrim, Egyptian Nubia, *Archéologie du Nil moyen* 3 (1989) 131-8.
3. BROWNE M., PLUMLEY J.M., *Old Nubian texts from Qasr Ibrim* (2 delen), (London (Egypt Exploration Society) 1988, 1989).
4. PLUMLEY J.M., *The scrolls of Bishop Timotheos*, (London (Egypt Exploration Society) 1975).
5. HINDS M., SAKKOUT H., *Arabic documents from the Ottoman period at Qasr Ibrim*, (London (Egypt Exploration Society) 1986).
6. BARNARD H., WENDRICH W.Z., HOPKIN B., Kayenian musical instruments. *Experimental Musical Instruments* III, 1 (1987) 14-5.
7. BARNARD H., DREEF E.J., KRIEKEN J.H.J.M. VAN, The ruptured spleen. *Histol Histopathol* 5 (1990) 299-304.
8. BROTHWELL D.R., *Digging up bones*. (Oxford (Oxford University Press) 1981).
9. MILLS A.J., *The cemeteries of Qasr Ibrim*, (London (Egypt Exploration Society) 1982).
10. BASS W.M., *Human osteology*. (Columbia (Missouri Archaeological Society) 1987).
11. WARRINGA A., HAAFF G. VAN, *Opgraven*. (Utrecht (Matrijs) 1988).
12. BAHN P., *Bluff your way in archaeology*. (Horsham (Ravette Books) 1989).
13. HOGG A.H.A., *Surveying for archaeologists and other fieldworkers*. (London (Croom Helm) 1980).
14. MCCORMACK J.C., *Surveying fundamentals*. (Englewood Cliffs (Prentice-Hall) 1983).

15. FLEMING J., HONOUR H., PEVSNER N., *The Penguin dictionary of architecture*. (Harmondsworth (Penguin) 1969).
16. SETON-WILLIAMS V., STOCKS P., *Blue guide of Egypt*. (London (A & C Black) 1988).
17. KAHLE W., LEONHARDT H., PLATZER W., *Sesam atlas van de anatomie*. (Baarn (Bosch & Keuning NV) 1981).
18. ADAMS W.Y., Islamic architecture. in: HÄGG T. (ed). *Nubian culture; past and present*. (Stockholm (Kungl. Vitterh. Hist. och Antikv. Akad. Konferenz) 1987).

BOEKENNIEUWS

Egypte

L.M.J. ZONHOVEN, *Middel-Egyptische grammatica: een praktische inleiding in de Egyptische taal en het hiërogliefenschrift*, Leiden, de auteur, 1993, 364 pp., ISBN 90-9005813-3; Winkelprijs fl. 80,—; bij directe bestelling bij auteur fl. 50,— + fl. 8,— verzendkosten, te bestellen bij L.M.J. Zonhoven, Instituut voor Egyptologie, Postbus 9515, 2300 RA Leiden).

In het voorwoord van deze nederlandstalige grammatica licht de auteur toe hoe dit leerboek ontstaan is vanuit een syllabus die werd vervaardigd voor inleidende cursussen in het hoofdvak- en keuzevakonderwijs bij de vakgroep Egyptologie te Leiden. Door toevoegingen, o.a; van 37 oefeningen met oplossingen die een zo letterlijk mogelijke vertaling bieden, is tegemoetgekomen aan gebruikers die niet in staat zijn colleges of cursussen te volgen.

Hoewel deze grammatica stevig leunt op het standaardwerk op dit gebied, GARDINERS *Egyptian Grammar*, wijkt de indeling ervan nogal af. Om de geïnteresseerde de mogelijkheid te bieden kennis te nemen van Gardiners opvattingen zijn in de marge naast de hoofdttekst verwijzingen naar de paragrafen in diens grammatica geplaatst.

De kern van dit boek bestaat uit acht hoofdstukken. Na een korte inleiding in de Egyptische taal en schriftsoorten, wordt het schriftsysteem, de tekensoorten en spellingswijzen behandeld. De hiërogliefische tekens zijn gemaakt met behulp van het computerprogramma Glyph, waarmee een helder beeld van de afzonderlijke tekens wordt geleverd. Het is jammer dat naast het alfabet en de tweekonsonanttekens een overzicht van driekonsonanttekens is weggelaten omdat zij eigenlijk niet onder die benaming kunnen worden gerangschikt. Theoretisch wellicht juist, maar voor de praktijk van de beginner zou een lijst ervan welkom zijn. In het tweede hoofdstuk worden de verschillende soorten nomina (zelfstandige, bijvoeglijke en persoonlijke naamwoorden) en hulpwoorden in tien paragrafen onder de loep genomen. Dan volgen in hoofdstuk 3 overzichten van soorten en gebruik van adverbialia, preposities en partikels. De niet-verbale zinnen vormen de thematiek van het vierde hoofdstuk. Na een korte inleiding waarin een opsomming van de soorten zinnen geboden wordt, komen achtereenvolgens aan bod: de adverbiale zin, de nominale zin, de adjectivische zin, de possessief-uitdrukkingen en de existentie- en presentieuitdrukkingen. De inhoud van de afzonderlijke paragrafen wordt in het algemeen gevormd

door een inleiding, onderscheiding van gebruikte vormen, bijzonderheden van gebruik en syntaxis, voorbeeldzinnen en algemene bijzonderheden.

In drie grote hoofdstukken krijgt het werkwoordelijke systeem de aandacht. Na een inleiding in de werkwoordsklassen, -vormen, en -patronen, volgt een theoretisch discours over de werkwoordscategorieën, waarin de auteur o.a. het begrip Aspect(systeem) en de daarbijhorende connotaties “imperfectief” en “perfectief” nader toelicht. Bij de behandeling van de verbale zin wordt uitgebreid aandacht besteed aan de theorie van Polotsky, die naast de verbale functie ook nominale en adverbiale functies toeschrijft aan bepaalde werkwoordsvormen en -patronen. In de paragrafen over de vervoegde werkwoordsvormen, de suffix-conjugatie, wordt uitgegaan van deze theorie in het benoemen van de werkwoordscategorieën “substantivische *sdm.t.f.*, *sdm.f.* en *sdm.n.f.*”. Deze en andere werkwoordscategorieën worden diepgaand ingeleid en toegelicht aan de hand van voorbeelden, bijzonderheden en de negatievormen van deze categorieën.

Het zevende hoofdstuk omvat de adjectivische werkwoordszinnen en relatieve zinnen. Ook hier wordt eerst een fundament gelegd door een inleidend gedeelte over functie en betekenis van deze vormen in het algemeen, waarna ingegaan wordt op de bijzonderheden van de participia (“deelwoorden”) en de relatiefvormen waarin o.a. een globaal overzicht van de constructiemogelijkheden is opgenomen. Een aparte paragraaf is gewijd aan de relatiefzinnen die ingeleid worden door relatiefwoorden.

Het slothoofdstuk van de eigenlijke grammatica, hoofdstuk 8, is geheel gewijd aan bijzonderheden van syntaxis en zinnen. Daarin worden bijzondere constructies als de “cleft-sentence” en de “participial statement” besproken, evenals het in focus brengen van bepaalde zinselementen door “topicalisatie”. Verder wordt een overzicht gegeven van functies die ondergeschikte zinnen kunnen uitoefenen met daarbij een ruime hoeveelheid voorbeelden. Aparte aandacht wordt gegeven aan de manieren waarop negatie kan plaatsvinden, waarbij de voorbeelden helder worden geanalyseerd en de functie van de gebruikte werkwoordsvormen wordt omschreven. De laatste paragraaf van dit hoofdstuk gaat over de wijze waarop vraagzinnen gevormd worden.

Het tweede deel van het boek vormt een onmisbare aanvulling op de tamelijk complexe taalregels in het eerste deel. Nadere informatie over zinsontleding en analysevormen van het Middel-Egyptisch is te vinden in een Excursus A, terwijl in een tweede Excursus (B) de telwoorden onder de loep genomen worden. Hier vindt men ook een onschatbare aanwijzing voor de indeling in lessen met oefeningen. Soms blijkt de strakke logische volgorde, die uit de theorie naar voren komt, in de praktijk van de verwerving van de taal een soort hink-stap-sprong door de taalregels heen te vragen.

De hieropvolgende 37 oefeningen zijn door hun toespitsing op specifieke paragrafen en de daarin behandelde grammaticale aspecten zeer leerzaam. In de oplossingen zijn alle zinnen in transliteratie en vertaling gegeven. De vertalingen zijn met opzet soms in enigszins krom Nederlands gegeven om zo letterlijk mogelijk de Egyptische tekst te volgen. Doordat deze zinnen uit hun normale verband gerukt zijn, kunnen zij de beginner wel eens in verwarring brengen. De auteur gunt zijn publiek echter ook het plezier van het lezen van samenhangende zinnen: de volledige hiërogliefische teksten van bekende verhalen van De schipbreukeling, De profetie van Neferti, De welsprekende boer en van Papyrus Westcar zijn opgenomen, samen met de volledige transliteratie en vertaling.

Vijfendertig pagina's tekenlijst geven selectieve tekens, een index op Gardiner's Sign-list, een selectie van tekens gerangschikt naar vorm en een korte handreiking voor het leren schrijven van hiërogliefen in een simpele lijnvoering. Een uitgebreide woordenlijst bevat alle woorden die in de oefeningen en de teksten voorkomen; met asterisken voor de woorden wordt de geschatte frequentie ervan aangegeven. Voor een beter begrip van de lastige grammaticale terminologie is aan het eind van het boek een index van deze termen, voorzien van een summier verklaring, toegevoegd.

Deze praktische inleiding in de Egyptische taal heeft niet de pretentie een compleet standaardwerk te zijn. Toch wordt een breed scala aan grammaticale aspecten behandeld, terwijl daarnaast ook nog aandacht wordt besteed aan moderne grammaticale en linguïstische inzichten. Gezien de beknoptheid van het boek kan het niet anders dan dat behandeling en toelichting van het vele materiaal in zeer compacte, en daardoor soms niet doorzichtige, zinnen over het voetlicht worden gebracht. De schrijver is zich dit bewust, getuige zijn voorwoord, en heeft al aangekondigd mettertijd een supplement te maken voor een zo eenvoudig mogelijke presentatie van het grammaticale deel ten behoeve van een breder publiek.

A. A. LOOSE

Mesopotamië

Ditmaal geen nederlandsstalige publicaties, maar een beknopt overzicht van onlangs verschenen boeken die ook voor belangstellenden van interesse kunnen zijn. Het immer populaire Gilgamesj epos kan zich verheugen in een gestage stroom van vertalingen (zie ook *Phaenix* 38,2 49f.), waarvan ik er twee wil noemen, een Engelse en een Franse. De eerste is *The Epic of Gilgamesh* van de hand van M. GALLERY KOVACS, Stanford University Press (Stanford, California), 1989, ISBN 0-8047-1589-0. De schrijfster is

vele jaren aan het Oriental Institute te Chicago verbonden geweest, waar zij o.a. meewerkte aan het Chicago Assyrian Dictionary project. De goed leesbare en up-to-date gebrachte vertaling wordt voorafgegaan door een beknopte inleiding en gaat vergezeld van een notenapparaat. Voor wie het Frans voldoende meester is, kan ik het boek *L'épopée de Gilgameš* van J. BOTTÉRO, Éditions Gallimard, 1992, ISBN 2-07-0722583-9, van harte aanbevelen. De schrijver is een erkend specialist op het gebied van de godsdienst en de literatuur van het oude Mesopotamië en zijn nieuwe boek geeft daarvan een goed getuigenis. Het boek bevat een uitgebreide inleiding, de vertaling wordt verklaard door uitvoerige noten.

Recentelijk zijn er enkele uitgaven verschenen die een overzicht willen geven van de gehele Mesopotamische beschaving of een gedeelte daarvan. Van de hand van H.J. NISSEN verscheen *The Early History of the Ancient Near East, 9000-2000B.C.*, The University of Chicago Press (Chicago & London), 1988, ISBN 0-226-58656-1. Het boek geeft een goed leesbaar overzicht van de eerste stadia van de Mesopotamische beschaving, vanaf de eerste bewoners tot en met de eerste duizend jaar van de cultuur zoals we die kennen uit schriftuurlijke bronnen vanaf ca. 3000 v. Chr. Een veel globaler overzicht van de beschaving van Mesopotamië vindt men in *Les Mésopotamiens* van J.-C. MARGUERON, Armand Colin (Paris), 1991, ISBN 2-20037173-9 (twee delen). De schrijver is archaeoloog en is vooral bekend door de opgravingen van Emar en Mari. Uitgebreid komt in zijn boek de materiële cultuur, met name de architectuur, aan de orde. Bijzonder geschikt voor een geïnteresseerd lezerspubliek is het boek *Early Mesopotamia* van J.N. POSTGATE, Routledge (London & New York), 1992, ISBN 0-415-00843-3. POSTGATE is met name geïnteresseerd in de sociaal-economische geschiedenis van het Tweestromenland, een facet dat steeds meer de aandacht krijgt, en bespreekt uitgebreid – gelardeerd met vertalingen van spijkerschriftteksten – zaken als de instellingen (stad, tempel, paleis, maar ook de privé-sfeer), en de economische en sociale orde. Een speciaal of Syrië gerichte studie is *Syria 3000 to 300 B.C. A Handbook of Political History* van H. KLENGEL, Akademie Verlag (Berlijn), 1992. De schrijver heeft al vele publicaties met betrekking tot Syrië op zijn naam staan en geeft hier een ook voor leken goed leesbare samenvatting van de geschiedenis van dit deel van Voor-Azië, te beginnen met de Ebla-archieven in het derde millennium, tot en met de Perzische heerschappij.

Tenslotte twee boeken die zich richten op wat beperktere historische onderwerpen. Het eerste is *Het Assyrische Imperialisme* van H. BONGENAAR, R. BOOT, D. NOORDHUIZEN & S. SLAGHEKKE, eindredactie W. SIMONS, Geschiedenis in de klas, Documenten 1, Het Spektrum A.G.C.

(Sassenheim), 1990, ISBN 90-73021-04-9. Het gaat om een door EOL geïnitieerde serie "lesbrieven" voor de hogere klassen van HAVO en VWO. Na een korte inleiding in de geschiedenis en cultuur van Mesopotamië komt de Nieuw-Assyrische samenleving aan bod en de gevolgen van de talloze veroveringen der Assyrische koningen voor Assyrië zelf en de veroverde gebieden. Als laatste het boek *Images of Nebuchadnezzar, The Emergence of a Legend* van R.H. SACK, Susquehanna & Associated University Presses (Selinsgrove, London & Toronto), 1991, ISBN 0-945636-35-0. De schrijver geeft een overzicht van alle bronnen die zich met deze Babylonische vorst bezighouden, o.a. de Joodse waarin Nebukadnezar immers als notoire booswicht (verwoesting van de tempel) wordt afgeschilderd.

W.H. VAN SOLDT

Israël

De redactie ontving onlangs *The Damascus Document Reconsidered*, een uitgave van The Israel Exploration Society, verschenen in 1992 in Jerusalem. Het gaat om een reeds in 1910 door S. Schechter gepubliceerd middeleeuws Hebreeuws manuscript (Ms·A en Ms·B) dat in 1896/1897 in de beroemde Cairo Geniza was gevonden. Vele jaren stond de religieuze identiteit van de oorspronkelijke auteur (of redacteur) van het document en de periode waarin hij leefde ter discussie. Echter met de vondst van de Dode-Zee Rollen in 1947 werd definitief duidelijk dat dit manuscript, daterend uit de 10de (Ms·A) en de 12de eeuw (Ms·B), in relatie staat met de secte van Qumran. De reden daarvoor is dat in grot 4 van Qumran tekstfragmenten waren gevonden die geïdentificeerd konden worden als deel uitmakend van dezelfde tekst als het Damaskus Document. Het Damascus Document bestaat uit aansporingen en voorschriften gericht aan de leden der secte. De voorschriften hebben betrekking op allerlei aspecten van het leven van de sekte, zoals voorschriften voor de reinheid en voorschriften voor het houden van de Sabbath.

De nieuwe uitgave van het Damascus Document, die onder redactie staat van M. Broshi, geeft in de eerste plaats een nieuwe lezing van het middeleeuwse ms. door E. QIMRON. Het tweede deel van het boek bestaat uit een beschrijving (niet de publicatie!) door J. BAUMGARTEN van de fragmenten uit Qumran. Inhoudelijk vormen deze fragmenten een belangrijke aanvulling op het middeleeuwse handschrift dat niet compleet is. Het derde deel van het boek tenslotte, is een complete up-to-date gebrachte bibliografie, gecompileerd door F.G. MARTINEZ, die verbonden is aan het Qumran Instituut in Groningen.

Momenteel is de belangstelling voor de Dode-Zee teksten enorm groot, zeker nu alle teksten onlangs voor publicatie zijn vrijgegeven. Ook in dit

licht is een heruitgave van deze fundamentele tekst van groot belang. De uitgave geeft alleszins ook aanleiding om met spanning uit te zien naar de wetenschappelijk uitgave door BAUMGARTEN van de betreffende fragmenten uit Qumran

M. FOLMER

De Leidse emeritus-hoogleraar dr H.J. Franken is een goede bekende binnen EOL. Hij is al sedert het einde van de vijftiger jaren werkzaam in de Palestijnse Oudheidkunde. Jarenlang was hij de directeur van het internationaal bekende instituut onder dezelfde naam, tot het in de tachtiger jaren opging in het Archeologisch Centrum. Een deel werd verzelfstandigd in het Instituut voor Aardewerktechnologie. Hoewel Franken nu al enige jaren met emeritaat is, is hij nog bijna dagelijks op het Centrum te vinden. Hij heeft niet, zoals veel van zijn collegae, de deur achter zichzelf en achter een grote massa ongepubliceerd materiaal dichtgetrokken, maar is door blijven werken totdat hij inderdaad “klaar” zou zijn. Hierbij moeten we allereerst denken aan de publikatie van zijn beroemde opgravingen te Deir ʿAllah in Jordanië. Die publikatie is nu praktisch voltooid. Zo'n tien jaar geleden kreeg Franken van de British Academy het eervolle verzoek om het aardewerk van een deel van de opgravingen van Dame Kathleen Kenyon te publiceren. Kathleen Kenyon overleed in 1978 en liet met name veel onbewerkt materiaal uit de IJzertijd uit Jeruzalem achter.

Het eerste deel van de publikatie van dit materiaal is door Franken en mevr. drs. Steiner voltooid en verschenen in een reeks van de British Academy (H.J. FRANKEN & M.L. STEINER, *Excavations in Jerusalem 1961-1967; The Iron Age Extramural Quarters on the South-East Hill*. Monographs in Archaeology No. 2, London 1990). Het is al een vreselijk werk om vele jaren na dato je eigen vondsten te ordenen, te beschrijven en te analyseren, maar bij het werk van anderen is het nog veel lastiger. Zo vroeg het veel tijd om Kenyons te velde gemaakte logboekantekeningen te ontcijferen. Als collega's kunnen we slechts diepe bewondering hebben voor iemand die niet van zijn verdiende rust is gaan genieten, maar verbeterd doorgedaan is. Daardoor zijn de resultaten van deze opgraving ook echt beschikbaar gekomen.

Het gaat in deze publikatie om een paar kleine velden op de oostelijke helling van de Ophel, onderaan de grote “sleuf” van miss Kenyon (zie hiervoor HANNA BLOK en MARGREET STEINER, *De Onderste Steen Boven. Opgravingen in Jeruzalem*. Kampen 1991.) Hier lag in de Judese koningstijd – 8e en 7e eeuw v.o.j. – op een terrein dat al wat geëgaliseerd was doordat men stenen uitgehouwen had, buiten en “onder” de stadsmuur een klein wijkje. Het was bereikbaar doordat onder de stadsmuur – die zelf dus

iets hoger op de helling stond – een straat liep. Sommige huizen waren met hun achterzijde tegen de helling gebouwd en in één geval werd een in de helling aanwezige grot als opbergruimte gebruikt. En tweede grot bleek erg veel terracotta beeldjes te bevatten. In haar *Digging up Jerusalem* (1974) pp. 137-138 interpreteerde miss Kenyon de staande stenen in het erbij behorende huis als *masseben* (d.w.z. overeind gezette stenen met een cultische functie) en de grot als een *favissa* (= depot voor offergaven). FRANKEN en STEINER tonen aan dat de stenen een zuiver architectonische functie hadden in het huis en dat dus van een “cult-room” geen sprake is. Toch menen ook zij dat de inhoud van de grot zo afwijkend is dat dit toch wel moet wijzen op een ritueel gebruik. De huizen zelf interpreteren zij als logementen (guesthouses), o.a. op grond van de abnormaal vele drinkbekers. Dit is een verrassende en belangrijke conclusie die licht werpt op de sociale status van zo’n wijkje “buiten de poort”. Een wijkje met ongetwijfeld veel vreemdelingen. Maar ook een teken van het belang van Jeruzalem als heilige stad met een groot heiligdom. Hierdoor werden van overal pelgrims en handelaars aangetrokken. De vondst van de figurines toont dan weer eens aan hoe wijdverbreid in de 7e, 8e eeuw de “volksreligie” nog was, zelfs in Jeruzalem. Op pp. 124-125 geven Franken en Steiner een heel levendige beschrijving van Jeruzalem als een bruisende stad in de IJzertijd.

Het grootste deel van het boek bestaat uit analyses van het aardewerk. Franken is degene die eigenlijk als eerste het aardewerk is gaan bestuderen als een zelfstandige vorm van techniek en cultuur. De meeste archeologen bestuderen het aardewerk alleen omwille van de datering of ter wille van economische of sociale conclusies. Franken ziet het als een zelfstandige uitdrukkingvorm van een cultuur. Met zijn bestudering van vooral de technische aspecten en dus minder van de vorm, heeft hij vaker verbluffende resultaten bereikt. Gelukkig is zijn expertise en zijn pioniersarbeid in dit veld nu alom erkend.

Ik vraag ook Uw aandacht voor het verschijnen van de Engelse versies van twee belangrijke handboeken voor de archeologie van Israël. Allereerst onder redactie van A. KEMPINSKI en R. REICH het overzichtswerk *The Architecture of Ancient Israel. From the Prehistory to the Persian Periods* (Isr. Explor. Soc., Jerusalem 1992). Een schitterend uitgevoerd naslagwerk en leerboek over het bouwen in Palestina. De respectievelijke perioden / hoofdstukken werden door experts geschreven. Dat maakt de tekst zeker representatief en up to date. Het geeft de auteurs ook de mogelijkheid eigen standpunten nadrukkelijk naar voren te brengen, wat in een aantal gevallen tot tegenstrijdigheden leidt. Echt jammer is dat niet alle auteurs hun tekeningen en plattegronden vergezeld deden gaan van een schaal. Mij troffen vooral de hoofdstukken van Ehud Netzer als erg helder en vernieu-

wend. Dat het beroemde Israëlietische “vier-vertrekken-huis” meer dan één verdieping telde, lijkt nu ook in Israël algemeen aanvaard te zijn. Er is nu zelfs een hoofdstuk over de architectuur van de intermediaire periode tussen de Vroege en Midden Bronstijd (\pm 2000 v.o.j.) terwijl uit die periode twintig jaar geleden nog helemaal geen gebouwen bekend waren.

Dan verscheen onder redactie van prof. AMNON BEN-TOR het overzichtswerk *The Archaeology of Ancient Israel* (Jerusalem 1992, in coöperatie met Yale Univ. Press, London, New Haven). De Hebreeuwse versie is het cursusboek voor de studie archeologie van de Israëliische Open Universiteit. Het is een kloek handboek, A4-formaat met op iedere pagina drie kolommen tekst (in totaal zo'n 400 blz.). En ditmaal eens een boek waarin de tekst duidelijk overweegt boven de plaatjes, al bevat het boek wel degelijk illustraties en zelfs een aantal heel mooie kleurenfoto's van voorwerpen uit het Israel Museum. Het boek veronderstelt kennelijk dat het meeste materiaal getoond werd op TV. De bibliographie bevat voornamelijk Engelstalige titels. Jammer is dat Mevr. WEIPPERTS *Palästina in Vorderhellenistischer Zeit* (1988) niet genoemd is (*Phœnix* 36,1 1990, blz. 30-31). Iets erger is dat de systematiek die het werk van mevr. WEIPPERT kenmerkt in dit werk vaak ontbreekt. Het zou toch te verwachten geweest zijn dat t.a.v. de verschillende cultuurperioden dezelfde onderwerpen aan de orde waren gekomen. Zo bevat nu het hoofdstuk over de Midden Bronstijd geen paragraaf over “graven”, dat over de Late Bronstijd weer wel en over de IJzertijd (NB geschreven door de graven-expert bij uitstek) weer niet. Relaties met de geschiedenis en de bijbel worden naar ons gevoel weer veel te gemakkelijk gelegd, maar dat is al jaren typisch voor het archeologische werk in Israel. Toch kan dit boek zonder meer worden aanbevolen als dé moderne inleiding in de archeologie van Israel.

De redactie ontving van de Isr. Explor. Soc. band 23 (1992) van *Eretz-Israel*. Deze in principe ieder jaar verschijnende banden zijn steeds aan iemand opgedragen. Ditmaal is dat dr ABRAHAM BIRAN. BIRAN kennen velen als de vroegere directeur van de Oudheidkundige dienst (1961-1974) en sedertdien als de opgraver van Tel Dan. Onder de Israeli's (hij werd in 1909 in Rosh Pinna geboren) is BIRAN een opvallende persoonlijkheid met een Bourgondisch karakter en een ongebruikelijke hartelijkheid. Hij wordt nu geëerd met een band die 140 blz. Engelstalige bijdragen bevat en nog eens bijna 400 in het Hebreeuws (allen voorzien van een Engelse samenvatting). ook deze band geeft weer een goed overzicht van de huidige stand van zaken in het zo gevarieerde en boeiende archeologische bedrijf in Israel.

C.H.J. DE GEUS

30. J.F. BORGHOUTS, *Egyptisch. Een inleiding in taal en schrift van het Middenrijk*. I, Grammatica; II, Tekeningen, Oefeningen en Bloemlezing (1993; ix+370+319 p., vele illustraties) f80.—

In dit praktische handboek wordt de lezer ingeleid in schrift, taal en literatuur van de periode van het Middenrijk (ca. 2140-1650 v. Chr.). Het boek is bedoeld voor iedereen die zich door zelfstudie kennis wil verwerven van het hierogliefenschrift en het klassieke Egyptisch als taal, om in staat te zijn authentieke teksten te lezen. Deel I is een beknopte grammatica, met onder meer woordenlijsten en andere indexen voor naslag. Deel II is een hulpboek; het bevat overzichten van hierogliefische tekens, een leergang door de grammatica van 33 secties, voorzien van oefeningen, en aan het einde een beknopte bloemlezing met aantekeningen. Daarin vindt men een selectie van representatieve teksten over allerlei onderwerpen die in de literatuur, geschiedenis, maatschappij en godsdienst van die dagen een rol speelden.

Leden van Ex Oriente Lux kunnen de genoemde uitgaven tegen gereduceerde prijs kopen.

Publicaties van „Ex Oriente Lux”, te bestellen bij het genootschap of in de boekhandel

„Mededelingen en Verhandelingen van het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap Ex Oriente Lux”

- 14, 17, 18, 22, 26. B. H. STRICKER, *De Geboorte van Horus, I-V* (1963-1989; 773 p., 81 fig.) f 200.—
Een groots opgezette studie gewijd aan de voorstellingen die in de oude wereld (Oude Nabije Oosten en antieke beschavingen) leefden over geboorte en ontstaan van het leven. De tot dusver verschenen delen behandelen, op basis van een zeer rijk bronnenmateriaal, de opvattingen inzake de geslachtsorganen, het (scheppende) woord, het zaad (het aandeel van man en vrouw in de vrucht), de bezieling en de vorming (kiem, kiemkracht, lichaam). (Deel IV, 224 p., los f65.—; deel V, 179 p., f65.—).
16. J. HOFHIJZER, *Religio Aramaica. Godsdienstige verschijnselen in Aramese teksten* (1968; 71 p., 4 pl.) f 25.—
Behandelt de oud-aramese periode en de godsdiensten van de Nabateeërs van Palmyra en van Hatra.
23. M. STOL, *Zwangerschap en geboorte bij de Babyloniërs en in de Bijbel*. (1983; 116 p.) f 45.—
Een studie over voorstellingen, gebruiken en tradities rond de geboorte, met gebruikmaking van veelsoortig tekstmateriaal. De schrijver behandelt o.a. terminologie, folklore, rechtsgewoonten, ideeën over conceptie en zwangerschap, bezweringen, omina, geneeskunst. Een bijdrage van Dr. Wiggermann analyseert de Babylonische demon Lamaštu, die het op zwangere vrouwen en baby's heeft voorzien (bezweringen, amuletten).
25. H. WILLEMS, *Chests of Life. A Study of the Typology and Conceptual Development of Middle Kingdom Standard Class Coffins* (1988; 249 p., 30 ill.) f 70.—
De egyptische lijkstaf was meer dan een laatste rustplaats. Hij bevatte een uitvoerige decoratie, bestaande uit pictoriale en tekstuele elementen. Deze vormden de magische instrumenten, waarmee de dode in het hiernamaals kon overleven. In deze studie wordt een overzicht gegeven van de typologische ontwikkeling van lijkstafen uit het Middenrijk. Aan de hand hiervan wordt een poging gedaan, de evolutie van het achterliggende religieuze gedachtegoed te schetsen. E.e.a. resulteert onder meer in een nieuwe reconstructie van het begrafenisritueel.
27. B.H. STRICKER, *De hemelvaart des konings* (1990; 54 p., 20 ill.) f 25.—
Een studie over de hemelvaart van de koning, voornamelijk in het Oude Egypte. Behandeld worden aspecten als de grafkamer van Cheops, getallensymboliek, de vier winden en de vier Horus-kinderen, die geassocieerd zijn met dit thema; de hemelvaart van de ziel in het Corpus Hermeticum, de symboliek rond de wereldas, en de rol van de piramide in de hemelvaart. Apart en korter worden de opvattingen bij de Grieken, Joden, Perzen en Indiërs besproken.
28. S. DENNING-BOLLE, *Wisdom in Akkadian Literature. Expression, instruction, dialogue* (1992; 214 p.) f 65.—
Een studie naar de aard, inhoud en vorm van de Babylonische wijsheid en wijsheidsteksten, welke zich toespitst op de dialoog als literaire vorm voor het mondeling en schriftelijk onder woorden brengen, overdragen en reflecteren van wijsheid. Het boek bevat een inleiding, een bibliografie en biedt talrijke vertalingen van Mesopotamische wijsheidsteksten.
29. M.J. RAVEN, *De Schilderskaravaan van 1868* (1992; 212 p., 38 ill.) f 65.—
Dit boek biedt de vertaling van een Frans dagboek van de Utrechtse schilder Wollemm de Famars Testas (1834-1896), een vertegenwoordiger van de internationale kunststroming van het Oriëntalisme. Hij maakte in 1868 met enkele collega's een reis van Egypte via Palestina en Syrië naar Byzantium. De uitgave bevat tekeningen en schilderijen van de Famars Testas en zijn collega's, waarvan vele tot dusverre niet gepubliceerd waren.